

Naše společnost

časopis Centra pro výzkum veřejného mínění
Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

ročník 6 (2008), číslo 2

Daniel Kunštát:

**Normativní a empirické předpoklady
moderní demokracie
aneb Janusovská tvář veřejného mínění**

Eliška Jungová:

Fašismus nařizuje – demokracie se ptá

Jiří Vinopal:

Editace odpovědi na výzkumný dotaz

Markéta Kastnerová:

**Kouření a alkohol u dětí na základních
školách Jihočeského kraje?**

Jiří Šafr:

**Pojem „společenská soudržnost“
v názorech veřejného mínění
a hodnotové postoje k uspořádání
společenských vztahů**

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

druhé letošní číslo Naší společnosti, které právě otvíráte, navazuje v dobrém slova smyslu na tradici vydání předešlých. Texty v něm obsažené totiž opět nabízejí pestrou paletu témat i úhlů pohledu na ně, seznamují s výsledky různých výzkumů, jež zasazují do patřičného teoretického i interpretačního kontextu, uchopují fenomén veřejného mínění v diskusní či historické rovině. V neposlední řadě se jedná o stati velmi čtivé, což je další ze standardů, které si redakce našeho periodika klade za cíl nadále zachovávat, neb z Vašich reakcí víme, že právě to je jeden ze způsobů, jak přiblížit sociální vědy co nejširší, nejen akademické veřejnosti.

V první stati Daniel Kunštát zkoumá a hodnotí normativní a empirické předpoklady moderní demokracie, přičemž zdůrazňuje dvojí „tvář“ veřejného mínění, již dává podle řeckého boha dveří, začátků a konců, obvykle zobrazovaného se dvěma opačnými tvářemi, přívlastek „Janusovská“. Otázce, zda procedurálně svobodné, ale nepřilíš kompetentní veřejné mínění, nakonec není či v budoucnu nebude hrozbou sobě samému, předchází popis některých aspektů volebního rozhodování v moderních masových demokraciích.

Eliška Jungová přispěla v textu *Fašismus nařizuje – demokracie se ptá* k mapování historie výzkumu veřejného mínění v České, resp. Československé republice, které je v posledních letech jedním z kontinuálních témat Naší společnosti. Obsahem jejího příspěvku je podrobný popis a analýza měsíčníku *Veřejné mínění*, který v letech 1946-1948 vydával Československý ústav pro výzkum veřejného mínění.

Čtvrtým dílem, nazvaným *Editace odpovědí na výzkumný dotaz*, uzavírá Jiří Vinopal svůj „seriál“ o kognitivních aspektech situace dotazování. Shrnuje v něm poznatky týkající se poslední z fází kognitivních procesů, kterou je „konečná úprava“ odpovědi, již respondent poskytuje tazateli během výzkumu. Popis tří předcházejících fází, které probíhají v hlavách respondentů během zodpovídání výzkumných dotazů (interpretace otázky, vyvolání informací z paměti a rozhodování), naleznete v předešlých třech vydáních našeho časopisu.

Markéta Kastnerová přibližuje v článku *Kouření a alkohol u dětí na základních školách Jihočeského kraje* výzkum, který si kladl za cíl zmapovat situaci v užívání legálních drog, tabáku a alkoholu u dětí na základních školách Jihočeského kraje. Výzkum se zaměřil se na reprezentativní vzorek mladých lidí jen potenciálně (i reálně) ohrožených legálními drogami. Mezi jeho varovná zjištění například patří ta, že věk prvních zkušeností s kouřením i pitím alkoholu se snižuje pod hranici deseti let a že mezi dětmi stále přibývá rizikových forem kouření a pití alkoholu.

Časopis uzavírá stať Jiřího Šafaříka s názvem „*společenská soudržnost v názorech veřejného mínění a hodnotové postoje k uspořádání společenských vztahů*“. Autor zde na základě analýzy šetření Centra pro výzkum veřejného mínění, jak česká veřejnost chápe pojem „společenská soudržnost“, zda se k němu vážou odlišné sémantické dimenze a jaké hodnotové orientace stojí za představami o utváření soudržné společnosti.

Závěrem děkuji všem recenzentům a recenzentkám letošního ročníku časopisu, jejichž seznam naleznete na konci tohoto vydání.

Doufám, že v předkládaném čísle Naší společnosti naleznete mnoho zajímavého, a za celou redakci Vám přeji šťastný rok 2009.

Markéta Škodová

Normativní a empirické předpoklady moderní demokracie aneb Janusovská tvář veřejného mínění

Daniel Kunštát

Normativ and Empiric Prerequisites of Modern Democracy

Abstract: The following text outlines some aspects of people's decision making process during elections in modern mass democracies. Particularly, the aspect of (in)competence of electorate or, as the case may be, the problem of rationality of the political audience that creates the public opinion. The arguments proving the discrepancy between the normativ and the empiric character of public opinion are purposely disbalanced based on the evaluation of reality. This, however, does not in any way influence the evaluation of adequacy of the democratic normativ..

Keywords: elections, public opinion, modern mass democracies.

Není sporu o tom, že etablování všeobecného volebního práva v mnoha směrech proměnilo základní politický půdorys veřejného prostoru liberálních (ústavně pluralitních) demokracií. V tomto textu se pokusím načrtnout některé aspekty volebního rozhodování v moderních masových demokraciích, zejména pak téma (ne)kompetence voličů respektive problém racionality politického publika neboli veřejného mínění. Je třeba předeslat, že argumentace je vědomě poněkud jednostranně vystavěna na základě kritické evaluace reálného stavu a fakticky se nijak nedotýká hodnocení adekvátnosti demokratického normativu.

Jedním z úhelných kamenů demokratické teorie i praxe je princip, že tvorba vůle lidu je uskutečňována prostřednictvím všeobecných voleb. Každý člen pospolitosti provádí akty, o nichž předpokládáme, že jsou výrazem preference mezi předloženými alternativami. „Vládoucí lid“, *demos*, v prostředí moderní masové demokracie reálně vidíme při výkonu jeho moci právě a jen při volbách. A co je nejpodstatnější a zároveň do značné míry diskutabilní: právě od éry zavádění všeobecného hlasovacího práva jsou z logiky věci všichni dospělí podřízení zákonům demokratického státu považováni za dostatečně kvalifikované k účasti na demokratickém procesu vládnutí v tomto státě.

Volby registrují rozhodnutí voličů, sčítají preference, a na tomto základě rozhodují o výběru vládního personálu. Není však zcela jasné, jak svrchovaný lid k těmto rozhodnutím dospívá. Pomineme-li hypotetickou možnost, že politická preference může být čistou mechanickou volbou, pak volební akt musí rezultovat z nějakých názorů, jimiž je podmíněn. Názo-ry týkající se *politiky* pochopitelně nejsou vrozené, nevznikají „z ničeho“. Odkud tedy pocházejí? Kde se berou? Jakou genezi mají vůle a mínění, které volby jen zaznamenávají?

Volební událost nelze izolovat od celého řetězce, ve kterém probíhá proces formování názorů. Volby jako takové jsou strukturálním zabezpečením demokracie, skutečnou zárukou jsou však podmínky, za nichž občan získává informace a je vystaven tlaku tvůrců veřejného mínění.

Málokdo už dnes pochybuje o tom, že proces tvoření politických názorů primárně nevychází z „lidu“, ale prochází skr-

ze něj; průměrný volič málokdy „koná“, spíše reaguje. Vzor- ce politických postojů a požadavků ve veřejném mínění mají podle všeho dva obzvláště důležité základní zdroje. Jednak obraz světa zprostředkovaný médii, a za druhé přímou, bez- prostřední zkušenost, vesměs v rámci primárních skupin a pod vlivem tzv. názorových vůdců. Pro širokou veřejnost plu- ralitních demokracií jsou moderní sdělovací prostředky stále významnější entitou „názorového vlivu“: jedince obklopující spletitý svět politiky je prvotně mediální zprávou. Média se navíc stávají bezmála výhradním producentem veřejného dis- kurzu, vytvářejí dominující názorové klima a co více, ve vzta- hu k veřejnému mínění fungují jako forma sociální kontroly jednotlivců uvnitř společnosti.

Současný pozorovatel by jistě stejně tak našel silné důkazy pro význam elit při utváření a „distribuci“ postojů, přesvědče- ní a hodnot [Dahl 1995: 302; Deutch 1968]. Elitou ovlivněné formování názorů velmi instruktivně dokládá celá řada empi- rických šetření, která byla prováděna už od čtyřicátých let minulého století. Elihu Katz a Paul Lazarsfeld v knize *Personal Influence* [1955] na základě řady výzkumů dospěli k závě- ru, že lidé mají tendenci zaujímat politické postoje pod vlivem přirozených referenčních skupin, to jest bezprostředního soci- álního okolí, a navíc, že rozhodování ve skupinách ovlivňují a zprostředkovávají místní „vůdci mínění“: to znamená politicky vnímavé, informované a aktivní vrstvy, tvořící jádro politické- ho (a v užším smyslu volebního) publika. Tito vesměs vzdělaní a silně zainteresovaní vůdci veřejného mínění tvoří však refe- renční skupinu pro společenství svých přátel a sousedů, pro publikum, ne něž se obracejí.

„Drobným“ problémem je ovšem skutečnost, že kromě *opi- nion leaders*³ většina voličů každodenní politickou agendu sle- duje jen minimálně, nebo ji přímo ignoruje. Základem jejich stranické identifikace je často jednak oprávněné – nezřídka však stereotypní – vnímání skupinových zájmů, jednak histo- rické pozadí volebních vzorců. To znamená vrstva kulturních a hodnotových automatismů, hluboce zakořeněných postojů a předsudků, které jsou mnoha generacemi zprostředkovanou výslednicí většinou historicky ukotvených zkušeností [Lipset 1981: 270 a n.]. Není sporu o tom, že etablování všeobecného

volebního práva v mnoha směrech proměnilo základní politický půdorys veřejného prostoru liberálních (ústavně pluralitních) demokracií. V tomto textu se pokusím načrtnout některé aspekty volebního rozhodování v moderních masových demokraciích, zejména pak téma (ne)kompetence voličů respektive problém racionality politického publika neboli veřejného mínění. Je třeba předeslat, že argumentace je vědomě poněkud jednostranně vystavěna na základě kritické evaluace reálného stavu a fakticky se nijak nedotýká hodnocení adekvátnosti demokratického normativu.

Této neutrální, nerozhodné a apatické vrstvě populace se nedostává kvalifikace a informací k aktivní účasti na veřejném diskurzu. Podle Jürgena Habermase [2000: 322–323] se v závislosti na přísnosti nastavených kritérií ve vyspělých demokraciích jedná řádově mezi čtvrtinou až polovinou voličů. Spojení mezi volební účastí a orientací na programové cíle je zde mnohem slabší než spojení mezi volbou a symbolickým (mediálním) obrazem vůdčích kandidátů, který byl ve volební kampani předložen.

Nerozhodný volič je ústřední cílovou skupinou volebních manažerů, kteří za vydatné pomoci mediálního infotainmentu ovlivňují jeho volební rozhodování analogicky k reklamnímu tlaku vybízejícímu ke koupi zboží. Pod dojmem aktuálních událostí v politické agendě relativně snadno podléhá proměnám politických sympatií a velmi často se rozhoduje až na poslední chvíli. Má nejmenší volební motivaci a zájem o politické realie obecně. V rozhodování – spíše intuitivním a emotivním – není veden pevnějším hodnotovým (ideologickým) zdůvodněním. Snáze se poddává stranické propagandě (ač stranicky neangažovaný) a celému komplexu nahodilých informací, dojmů a (mediálních) iluzí.

Habermas dosti trefně upozorňuje na skutečnost, že masové sdělovací prostředky spolu se stranickou propagandou dokáží zejména v době voleb vytvořit fiktivní sociální prostředí. V kontextu této „demonstrativně nebo manipulativně vytvořené veřejnosti organizátorů voleb“ [2000: 323] lze snadno ovládat nerozhodnutého či nepevně rozhodnutého těnkavého voliče, který se zpravidla přizpůsobuje apolitickým spotřebitelským postojům. Jistým paradoxem demokratického provozu je skutečnost, že klíčem k výsledkům voleb zpravidla bývá právě „politický konzument“ – typ voliče definovaného politickou nezainteresovaností a větší náchylností podléhat průmyslu politického marketingu, emotivním zprávám a pocitům, posledním informacím, skandálům či výsledkům výzkumů stranických preferencí.

Podle politologa Roberta Dahla zůstává jedním z kritérií demokratického procesu „poučené porozumění“, „osvědčené chápání“ či „efektivní (skutečná) účast“, tedy kompetence ve smyslu způsobilosti, určitého souboru základních znalostí, dovedností nebo postojů, které jsou předpokladem schopnosti konkrétního jednání. Tyto podmínky ovšem nastolují klíčové dilema demokracie, neboť je zároveň zřejmé, že „dostatečné důkazy z několika zemí, spojené s obecným pozorováním značně podporují soud, že politické přesvědčení většiny lidí kdekoli na světě bude pravděpodobně trochu primitivní“ [1995: 203–204, 23].

Prostý volič, o jehož přízeň se strany ucházejí, velmi často postrádá jakoukoliv aktivitu. Jeho přístup k sociální realitě často není předznamenán elementární potenci intelektuálního poznání. Při stanovení toho, co pro něj je a co pro ně

není dobré se často mýlí a v napětí mezi objektivní potřebou a subjektivním uvědoměním této potřeby mnohdy dokonce ani nepostřehne, co je v jeho nejvlastnějším zájmu. Osobně je zmiňován jen u voleb, jinak pouze prostřednictvím na něj zaměřeného nátlaku moderní stranické propagandy s vpravdě Janusovskou tváří; prostřednictvím osvěty a řízení, informace a reklamy, pedagogiky a manipulace.

Walter Lippmann [1997 (1922)] ve své dnes už klasické analýze veřejného mínění poukázal na rozpad politické veřejnosti jakožto sféry kontinuální účasti na rozumovém posuzování veřejné moci. Autonomní, pluralistické a individualizované vytváření veřejného mínění ztrácí charakter nezávislé racionální diskuse o faktech a vzájemně kritické konfrontace názorů. V souladu s dobovými kritiky demokracie jako byli Mosca, Pareto či Michels, vyjádřil domněnku, že většina lidí se v politice nerozhoduje na základě úvahy podložené zkušeností, ale pod nevědomým nebo polovědomým vlivem fixovaným zvyky. Veřejné mínění nazval s nemilosrdnou ostrovní nepřítomným a mlčícím „fantomem publika“. Jako jeden z prvních upozornil na vzrůstající vliv moderních médií, která zhušťují všechny informace do stručných hesel (*slogans*) a stavějí tak zeď stereotypů mezi spornými otázkami a občanem, na jehož kvalifikovaný postoj k jednotlivým problémům se čeká.

Mnohé z Lippmannových předpokladů byly později empiricky prověřeny v řadě výzkumů behavioralistů z kolumbijské (Lazarsfeld) a později michiganské školy (Converse).⁴ Behavioralismus, který je někdy označován za tzv. novou politickou vědu, se jako vlivný metodologický trend v sociologii i politologii prosadil v 50. letech.⁵ Stal se moderním empirickým klíčem k uchopení fundamentálních otázek, které byly zmíněny. Co dělá volič, když volí? Z jakých pohnutek vychází? Jakými kritérii se řídí?

„Behavioralistická revoluce“ otevřela propast mezi jazykem sociologů politiky a politických filozofů, mezi realitou volebního chování v masové demokracii a obrazem ideálního občana, jehož „výběr“ je koneckonců mentálním aktem autonomní a racionální bytosti, uskutečněné na základě porozumění. Mínění rozvažujícího publika v pojetí klasické liberální filozofie není jednoduchým *opinion*, nepramení z pouhé náklonnosti, nýbrž s jistou mírou soudnosti a znalostí ze soukromého rozvažování a promýšlení *public affairs* a z jejich veřejného diskutování. Odevzdání hlasu bylo otci liberálně demokratické filozofie chápáno jako završující akt kontinuálního, veřejně řešeného kritického sporu argumentu a protiargumentu. Každá racionální (stranická) volba by pak musela splňovat tři klíčové, minimální předpoklady: a) voliči mohou nalézt vlastní zájem v každé hlavní otázce volební kampaně, b) mají na ni názor, c) znají odlišná stanoviska stran a kandidátů na tuto otázku.⁶

Zejména v řadě studií tzv. michiganské školy [Campbell, Converse, Miller, Stokes 1964; Campbell, Converse, Miller 1966; Converse 1975: 75–169] se naproti tomu na základě bohatého empirického materiálu konstatuje, že informovanost občana a voliče o předmětech volebního zápolení a o programové nabídce stran je skromná, ne-li nulová; že jeho rozhodování vyplývá spíše z jakési politické socializace nebo stranické identifikace, které nelze označit za počínání racionální – alespoň ne ze zorného úhlu racionality ekonomické.⁷ Přestože sociální postavení voliče jistě je výchozí informací o jeho budoucím hlasování, mezi tímto postavením a samotným

volebním chováním je řada zprostředkujících článků [Jeřábek, 2000: 67–81]. Volební rozhodování bezpochyby není utvářeno výlučně příslušností k určitým sociálním skupinám (a s nimi souvisejícím přirozeným zájmům), ale také podle idejí, které jednotlivce racionálně nebo emocionálně zaujmou. A hlavně – rozhodování každého člověka integruje mnoho dalších faktorů. Do formálně stejných volebních aktů se tak často promítají materiálně zcela heterogenní a namnoze dosti protikladné volní podněty. V zásadě každá volba představuje zřetězení motivů, logických i nahodilých, časných i hluboce ukotvených. Vstupuje sem celá řada identifikací (faktorů), jež se vzájemně posilují, vedle sociálních zákonitostí kupříkladu stranická agitace a propaganda, vliv rodinného zázemí, formát stranického a volebního systému, nacionální, náboženské, regionální či jiné motivy, situační faktory, kulturní podmínky, konjunkturální vlivy atd. Motivační zázemí preferencí stran je proto velmi mnohohrstevnatou, komplexní a obtížně uchopitelnou vícefaktorovou veličinou.

Jednoznačnou asociaci mezi třídou a volbou, tj. koncept racionálního momentálního chování voličů, formovaného pouze na základě příslušnosti k sociálním skupinám, narušuje v první řadě *stranická identifikace*. Ta je založena na emotivně vnímané víře a hlubinných mentálních stereotypch. Coby závislá proměnná vyvazuje občana ze sociálních vazeb, z „objektivní situace“, ve prospěch postojů a kognitivního formování osobnosti v psychologickém a dělepůsobícím rámci. Ověřování takové kontinuity bez ohledu na vývoj poptávky a nabídky samo o sobě signalizuje průlom do krátkého spojení mezi ekonomickými vstupy a politickými výstupy a znovu odkazuje na zkoumání institucí jako je rodina, rod, také politická strana nebo politická rodina, které filtrují politickou nabídku i poptávku a tvarují politické výstupy třeba historiko-myticky, ideologicky, kulturně, utopicky atd. [Kunc 2000: 19–21].

Výběr stran i osobností je nezřídka motivován abstraktní vírou v určitý ideový směr a tváře politiků. Odehrává se v rovině v podstatě intuitivní, kdy rozumový rozbor je nahrazen emocionální symbolikou. S nemalou dávkou oprávnění lze předpokládat, že průměrný volič (s vědomím veškeré relativnosti tohoto termínu) si nevybírá pro koho hlasovat podle programů politických stran či osobních dispozic kandidátů, podle věcné analýzy skupinových a individuálních potřeb či národních zájmů – pouze tuto formu výběru předstírá či se upřímně buď mylně domnívá, že právě takto volí.

Volební studie a průzkumy veřejného mínění ve všech tradičních demokraciích zkrátka poskytují velmi smutné důkazy o informační bázi a „politické gramotnosti“ velké části občanů. Masa obyvatelstva s volebním právem vskutku jen málo plní onen klasický demokratický vzor chování. Reálné volební rozhodování moderního zoon politikon charakterizuje apatická nepozornost, nezájem, minimální informovanost a zkrslé vnímání.

Místo angažovaného, informovaného a veřejné záležitosti promyšlejšího občana a voliče vykreslil už vynikající myslitel Joseph Schumpeter [1942: 262] portrét občana naprosto lhostejného, mimoracionálního až primitivního („Když typický občan vstupuje do oblasti politiky, klesá na nižší úroveň duchovního projevu. Argumentuje a analyzuje způsobem, který by v oblasti svých skutečných zájmů ochotně uznal za infantilní. Stává se nanovo primitivem. Jeho myšlení se mění

na asociální a emoční...“). Tytéž rysy potvrdil Paul Lazarsfeld v dnes už klasické monografii *Volba lidu* [Lazarsfeld, Berelson, Gaudet 1944]. Ideál demokratického občana je zde ironicky popřen prostřednictvím známého výroku, že uvědomělý, racionální, otevřený a vášní zbavený volič „existuje jen v materiálech předvolebních kampaní, v příručkách občanské výchovy, v kině a v mozku několika idealistů“ [Kunc 2000: 17].

Otázka informační základny veřejného mínění, „problém poznání“ ve smyslu kognitivní kompetence a racionálního uplatňování prostředků vzhledem k cílům, je tedy zřetelně problémem demokracie par excellence. Logika demokratického procesu nutně traktuje rozpor mezi *doxa* a *episteme*, mezi názorem (míněním) a poznáním. Každý výraz autonomního veřejného mínění, včetně onoho projeveného u voleb, se totiž v souladu se svým prvotním („osvěcenským“) významem bezpochyby primárně týká *právě a jen* mínění (*doxa*) nikoli poznání (*episteme*).

Je zjevné, že ani ve sféře politiky nelze mínění o věci ztotožnit se znalostí věci. Co víc, ani informace samy o sobě nemusí být přímou cestou k poznání. Poznání nepochybně informaci předpokládá, z čehož ale nevyplývá, že ten, který je o něčem informovaný, to také „pozná“. Poznání vyžaduje minimální pochopení a zvládnutí informace na úrovni vědomí, což v žádném případě nenahradí samotná informace. „Politické poznání“ tak nelze ztotožnit s informacemi, ale spíše s dahlovským „kompetentním porozuměním“. A právě tomuto pojetí poznání přesně vyhovuje Weberovo chápání racionality jako schopnosti zvolit prostředky k cílům, v soulase se „smyslem“ svého vlastního zájmu [Weber 1998: 156–158].

Paradoxní relaci mezi informací a poznáním je možné demonstrovat následovně: Stranicky zúčastněný volič je více zatažen do dění, má o politické zprávy větší zájem, informace má utříděnější, zatímco občané, kteří jsou kódováni jako „nerozhodnutí“, daleko více podléhají propagandě a formálním parametrům politiky. Nicméně ani velmi silně angažovaného účastníka nelze a priori klasifikovat jako správně informovaného a ještě méně jako člověka, hledajícího poznání – nezřídka akcentuje jen informace, které jeho stanovisko podporují a poznání, které ho potvrzuje. Ani intenzita vztahu k politice tak nevyklučuje „kognitivní slepotu“. Velmi silné, sebejisté, rozhodné, vášnivé „stranění“ koneckonců může být nejméně vhodnou půdou pro poznání [Sartori 1993: 121].

Politické postoje jsou tedy často založeny na „neinformační“ složce veřejného mínění, často nesouvisejí s informacemi a předcházející jim, jsou tedy založeny na rozličných identifikacích. Odvozují se především z identifikací s rozmanitými vnitřně homogenními referenčními skupinami jako jsou rodina, pracovní, náboženské, etnické skupiny a – v neposlední řadě – stranické a třídní kolektivity. Tyto identifikace mají jen nemnoho společného s informovaností a získáváním informací: o identifikacích lze hovořit právě proto, že nejsou výsledkem působení informačních vlivů.

Názory zakotvené v identifikacích vykazují stabilitu a nepodléhají změnám. Jsou vytvořené bez informací (jakkoliv na ně působí), nezřídka informace negují, odporují faktům. Ztrácí se tak kritická funkce informací. Argumenty jsou převráceny v symboly, na něž nelze odpovědět opět argumenty, ale pouze – identifikacemi. Právě tento aspekt zdůraznil už v 50. letech sociolog Berelson: „Mnozí voliči chápou politické preference jako kulturní vkus. Oba fenomény vycházejí

z etnických, místních, třídních a rodinných tradic [...] zdá se, že oba většinou souvisí s citovými postoji a dispozicemi než s „uváženými preferencemi“ [Berelson, Lazarsfeld, McPhee 1954: 311].

Problém „racionálního volení“ však naráží na vážnou překážku. Výzkumy volebního chování buď nedokáží definovat racionalitu, nebo mají sklony definovat ji jako výběr, který „maximalizuje známý (nebo očekávaný) užitek“ pro toho, kdo si vybírá [Converse 1975: 119]. Při očekávání *racionálního* veřejného mínění (vyjádřeného racionálním volebním výběrem) – které se ukazuje jako nedefinovatelné a neexistující – se však ztrácí ze zřetele rozhodující požadavek svobodně vyjádřeného autonomního veřejného mínění. Zůstává tedy otázkou, zda je vůbec smysluplné v rámci demokratické teorie voleb o racionalitě volebního výběru hovořit. Giovanni Sartori [1993: 125-126] v této souvislosti soudí, že žádat od běžného občana artikulované, informované a „racionální“ úsudky v oblasti *res publica* pravděpodobně nemá velký význam. Řečeno

jinak: v hypotetickém rozporu mezi racionalitou či spíše neracionalitou volebního výběru (kterou jasně dokumentují seriózní empirické výzkumy) a klasickým demokratickým normativem „kompetentního porozumění“ se liberál Sartori přiklání na stranu svobody jako základního a nezpochybnitelného axiomu – včetně svobody činit „nerozumná“ rozhodnutí.

Neexistující dokonalý ideál demokracie a jejích aktérů snad nejméně zpochybnil již britský premiér W Churchill. Ten upozornil, že demokracie je volně parafrázováno nejhorší ze všech zřízení s výjimkou těch, která už byla vyzkoušena. Napětí mezi normativním a reálným je imanentní charakteristikou každého lidského díla, každé sociální struktury. Přesto jako Damoklův meč visí nad soudobou demokracií naléhavá, v tuto chvíli snad i kacířská otázka: Otázka, zda *procedurálně* svobodné veřejné mínění, jistě nepříliš kompetentní a snad i nepříliš racionální, nakonec není či v budoucnu nebude hrozbou sobě samému, přinejmenším *obsahově* svobodnému veřejnému mínění. A potažmo svobodě *an sich*...

literatura

- Berelson, B., P. F. Lazarsfeld, W. N. McPhee. 1954. *Voting*. Chicago: Chicago University Press.
- Campbell, A., P. E. Converse, W. E. Miller, D. E. Stokes. 1964. *The American Voter. An Abridgment*. New York, London, Sydney: J. Wiley & Sons.
- Campbell, A., P. E. Converse (eds.). 1966. *Elections and Political Order*, New York.
- Converse, P. E. 1975. „Public Opinion and Voting Behavior.“ Pp. 75-169 in Greestein, F., N. Polsby (eds.). *Handbook of Political Science*. Reading: Addison-Wesley.
- Dahl, R. 1995. *Demokracie a její kritici*. Praha: Victoria Publishing.
- Dahl, R. 2001. *O demokracii*. Praha: Portál.
- Deutch, K. 1968. *The Analysis of International Relations*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall.
- Kunc, J. 2000. *Stranické systémy v rekonstrukci*. Praha: SLON.
- Habermas, J., 2000. *Strukturální přeměna veřejnosti*. Praha: Filosofia.
- Jeřábek, H. 2000. „Počátky Lazarsfeldovy politické sociologie – the People’s Choice. Sociální determinanty voličova rozhodování.“ *Sociologický časopis* 36 (1): 67-81.
- Katz, E., P. F. Lazarsfeld. 1955. *Personal Influence*. Glencoe: Free Press.
- Lazarsfeld, P. F., B. Berelson, H. Gaudet. 1944. *People’s Choice*. New York: Duell, Sloan and Pearce.
- Lippmann W., 1997 (1922). *Public Opinion*. New York: Free Press (Reissue edition).
- Lipset, S., M. 1981. *Political Man. The Social Bases of Politics*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Nie, N. H., S. Verba, J. R. Petrocik. 1976. *The Changing American Voter*. Cambridge, Mass.: Harvard university Press.
- Noelle-Neumann, E. 1984. *The Spiral of Silence. Public Opinion - Our Social Skin*. Chicago: University of Chicago Press.
- Novák, M. 1995. „Je voličské chování racionální?“ *Politologická revue* 5 (2): 3-15.
- Sartori, G. 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Schumpeter, J. A. 1942. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper.
- Weber, M. 1998. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikymenh.

poznámky

- ¹ Text vznikl s podporou grantu IAA700280702 GA AV ČR.
- ² Je přirozené, že lídry veřejného mínění nestávají automaticky nebo všichni. Sartori [1993: 95] uvádí, že se jedná o 5–10 % populace, aktivně sledující veřejné dění.
- ³ V českém prostředí přinesli významný pohled na danou problematiku, byť každý z poněkud odlišné perspektivy, např. Novák [1995] a

Jeřábek [2000]. Poznatky michiganské a kolumbijské výzkumné školy do hloubky shrnují a analyzují např. Nie; Verba; Petrocik [1976]

- ⁴ Behavioralismus v jistém smyslu proměnil paradigma politických věd: při vysvětlování politických fenoménů odvrátil pozornost od studia institucí ke studiu reálného chování jedinců a skupin v politických procesech (např. ve volbách), k výzkumu politiky z hlediska veřejného

mínění, resp. z hlediska politického či ještě konkrétněji volebního chování.

⁵ Jako jedno z obecných vymezení reálně existující pluralitní demokracie (polyarchie) předkládá např. zmiňovaný Dahl kritérium, že všichni jedinci jsou ve volbách stejně informováni o alternativách.

⁶ Přesto právě stranická identifikace či „skalní stoupenectví“, odvozené v prvé řadě z rodinného milieu, představuje jedno z racionálních vysvětlení „neracionálního“ počínání voličů na politickém trhu.

⁷ Volební aktivita řady občanů je bezesporu také projevem konformity. Přízpusobivý volič nepřikládá volbám velkou důležitost, nespojuje s rozhodováním ve volbách žádný individuální ani skupinový zájem. Významný pohled na danou problematiku přinesly poznatky Elisabeth Noelle-Neumann [1984], podle níž celkové názorové klima ve veřejnosti výrazně ovlivňuje různá míra připravenosti lidí veřejně projevovat svůj názor. Jde o to, že jedni, ti halasnější („mluvící“) na veřejnosti dominují, zatímco ostatní se z veřejného obrazu ztrácejí, protože mají takřka jic „němá ústa“. Jedinci, kteří vykazují větší připravenost navenek vyjádřit své názory, pak působí v rámci veřejného mínění silněji a ovlivňují tím i ostatní, zejména pak ty, kteří jsou ve svých názorech a postojích nerozhodní. Naopak ti, kteří „mlčí“ – zpravidla v důsledku strachu z izolace – se z veřejnosti, ze sumy veřejně artikulovaných názorů, vytrácejí. Pojem *spirála mlčení* označuje proces, který lze popsat následovně: Osoby s odlišným postojem oproti převažujícímu svým mlčením vytvářejí prostor pro posilování většinového „konformního“ veřejného mínění. Postupně tak sílí váha vyjadřovaného dominantního mínění a alternativní, odlišné názory, které jsou s ním v nesouladu, ustupují do pozadí. Lidé zastávající určitý politický postoj, který není veřejně vyslovován, nekonvenuje s převažujícím názorem veřejnosti a není jí nijak oceňován, mají tendenci své názory nevyjadřovat. Ty se tak vlastně dále oslabují, mlčení se šíří a spirála se „roztáhá“. Tento jev má přirozeně i druhou stránku: Reálně roste síla názorů, které jsou vyslovovány veřejně. Koncept *spirály mlčení* je založen na předpokladu skupinového tlaku a přirozené lidské potřeby omezovat „kognitivní disonance“. Hlavním důvodem „mlčení některých“ je to, že veřejné mínění představuje vůči individuální izolaci hrozbu. Hybnou silou, která spirálu uvádí do pohybu, je v konečném důsledku strach z izolace.

Lidé mají zvláštní senzitivitu vnímat kolem sebe názorové klima, velice dobře vědí, jaké názory se ve společnosti „nesou“ a raději se přidávají k převládajícímu názoru, aniž by ho (často) sdíleli.¹³ Pearsonův korelační koeficient, signifikantní na hladině významnosti 0,01.

¹⁴ Spearmanův koeficient pořadové korelace, signifikantní na hladině významnosti 0,01.

¹⁵ Odpověď na otázku: „Když se podíváte zpět na posledních 10 let, byl(a) jste někdy nezaměstnaný(a) a hledal(a) jste práci déle než 1 měsíc?“ (ano/ne).

¹⁶ Ideologie spravedlnosti mají také blízko k pravo-levé politické orientaci. Zastánci pravice mají blízko k individualismu ($R=0,26$) a částečně askriptivismu ($R=0,09$), zastánci levice k egalitarismu ($R=-0,33$) a fatalismu ($R=-0,11$).

¹⁷ Odpovědi na otázku: „Vidím sám/u sebe jako někoho kdo...“ (odpovědi na škále: 1 – „velmi se hodí“ až 5 – „vůbec se nehodí“).

¹⁸ Souvislost askriptivismu s psychologickými vlastnostmi extroverze, snášenlivosti a odpovědnosti podporuje naši kritiku operacionalizace této ideologie, poukazující na to, že jde spíše o výroky vztahující se k obecnějšímu liberálnímu přesvědčení.

¹⁹ Bayesovské informační kritérium BIC ukazuje míru kvality modelu, při tom upřednostňuje nejúspěšnější řešení tj. zvýhodňuje jednodušší modely. Čím nižší hodnota, tím kvalitnější model.

²⁰ Vstupní matice představuje průměry faktorů v jednotlivých kategoriích vysvětlujících znaků (není uvedena). Zobrazeny jsou první dva faktory z nerotovaného řešení (95,3 % variability), první (osa X) vysvětluje 87,6 %, druhý (osa Y) 7,7 % variability.

²¹ Přiřazena byla ta vlastnost, u které jedinec dosahoval maxima faktorové zátěže. Z hlediska teorie Big-Five se jedná o značné zjednodušení, protože psychologický profil jedince je určen jeho pozicí na všech pěti dimenzích současně. *Strictu senso* v naše případě jde tedy pouze o dominantní vlastnost jedince, proto mluvíme o typech lidí např. o extrovertech a nikoliv o extroverzi jako dimenzi.

²² Vazby rysů osobnosti v analýze LINDA se liší od výsledků z regresních modelů, protože se jedná o diskretní znak, kdy je respondentovi přiřazena pouze jedna pro něj nejničtejší vlastnost.

Daniel Kunštát absolvoval obor politologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, kde v r. 2005 dokončil postgraduální studium. Od roku 1998 byl zaměstnán jako analytik v IVVM, nyní je vědecký pracovník Centra pro výzkum veřejného mínění SOÚ AV ČR, v.v.i., a vedoucí katedry politologie CEVRO Institutu. V rámci svého odborného zaměření se zabývá parlamentarismem a stranickým systémem první republiky, vztahem médií a politiky, volebním chováním, politickými postoji a hodnotami v kontextu aktuálních otázek českého politického systému. Na Fakultě sociálních věd UK přednáší politickou komunikaci. Lze ho kontaktovat na adrese: daniel.kunstat@soc.cas.cz

Fašismus nařizuje – demokracie se ptá

Eliška Jungová

Fascism orders - democracy inquires

Abstract: The above was the front page slogan under which the periodical Public Opinion appeared in the years 1946 - 1948. Its publisher was the Czechoslovak Institute for Public Opinion Research. The monthly was intended for both the professional as for the general public. It was published with 15 to 34 pages. It contained theoretical and methodological articles by foremost Czech sociologist as well as by international representatives of the field. It contains plentiful information about international cooperation between institutes of public opinion research and about Europe and World conferences of the time. In the section "Research at Home" there appear extended analyses as well as brief reports about current Czech research. The section "Research Abroad" brings manifold research information concerning both various topics and different countries. The last issue of the monthly appeared in January 1948 and the Institute was abolished in 1950. In spite of the complicated political situation, the publishers and authors of the periodical strove to maintain the journal's profile as a theoretical popularizing periodical in a democratic state.

Keywords: monthly Public opinion, Czechoslovak Institute for Public Opinion Research 1946-1950

„Fašismus nařizuje – demokracie se ptá“ - s tímto mottem vycházel v letech 1946 - 1948 oborový časopis Veřejné mínění. Jeho vydavatelem byl Československý ústav pro výzkum veřejného mínění, který byl na jaře 1946 zřízen jako oddělení I. odboru ministerstva informací. Původním záměrem bylo ústav osamostatnit přijetím zvláštního zákona, avšak k tomu nikdy nedošlo. Po celou dobu své činnosti si podržel statut oddělení. Významnou roli při vzniku tohoto pracoviště sehrál spisovatel Josef Kopta, který byl v té době přednostou I. odboru ministerstva informací. Byl ostatně autorem motto časopisu [Adamec 1996: 49]. Jak později uvádí, k nápadu ho vlastně inspirovala informace o záměrech jednoho z „otců“ výzkumu veřejného mínění George Gallupa založit výzkumnou organizaci také v Praze.¹ Z pozdějších zaměstnanců ústavu se na jeho vzniku podíleli hlavně jeho budoucí ředitel Bohuš Pospíšil a pracovník výzkumu Čeněk Adamec. Jednalo se o malé pracoviště s pěti odbornými a dvěma technickými zaměstnanci. Ti se zabývali výlučně výzkumem, neboť využívali technického a organizačního zázemí ministerstva. Tazatelská síť cca 300 externích spolupracovníků byla koncipována tak, aby mohly být souběžně prováděny dva výzkumy. Tazatelé pracovali výlučně v českých zemích a v budoucnu se počítalo i s výzkumy na Slovensku. Soubor dotázaných (zpravidla v rozsahu tisíc osob) byl vybírán kvótní metodou (podle tehdejší terminologie „gallupovskou“). V průměru se uskutečnily 1-2 výzkumy měsíčně. Byly to tzv. omnibusy, složené z více tematických bloků. V únoru 1948 na ústav dopadla restriktivní opatření. Byl odloučen od ministerstva, omezen počet jeho pracovníků a stanoven zákaz publikační činnosti. I když se výzkumy prováděly až do jara 1950, nesměly být publikovány. Téhož roku byl ústav pro nepotřebnost zrušen [Adamec 1996: 21-29].

Charakter a struktura časopisu Veřejné mínění

Tento měsíčník byl v Evropě v době svého vzniku jediným oborovým časopisem věnovaným veřejnému mínění. Jak uvá-

dí Adamec, pouze francouzský ústav vydával periodikum Sondage, které se většinou omezovalo na strohá sdělení vlastních zjištění, zejména pomocí tabulek a grafů. Časopis byl určen odborné i laické veřejnosti, novinářům a sloužil také jako jedna z forem komunikace mezi ústavem a tazateli. „Naším cílem bylo dosáhnout jisté rovnováhy mezi odborností a snahou o popularizaci. Značný prostor byl ponecháván pracovníkům ve společenských vědách, překladům, ale současně žánrům vzbuzujícím pozornost a zájem“ [Adamec 1996: 49]. Šéfredaktorem byl novinář Milan A. Tesař, odpovědným redaktorem Čeněk Adamec a vedoucím redakční rady Bohuš Pospíšil. Náklad bohužel není znám. Časopis vycházel ve dvou ročnících - první od srpna 1946 do srpna 1947 a druhý ročník od října 1947. Poslední vydání je z ledna 1948.

Základní obsahová struktura měsíčníku zůstává po celou dobu zachována. V první části, zpravidla v rozsahu 5-7 stran, jsou soustředěny nejčtenější příspěvky čísla. Rubrika Z našich výzkumů mívá 6-7 stran, rubrika Výzkum za hranicemi 2-3 stran. Po celý první ročník je časopis otevírán úvahou Josefa Kopty a editorialem. Za informacemi o výzkumech následuje rubrika Castigat, obsahující kritická vyjádření redakce, dále rubrika Pište nám s dopisy čtenářů i tazatelů. Rubrika Hlasy tisku ve dvou číslech cituje z novin pasáže týkající se založení nebo činnosti ústavu. Snaha učinit časopis přitažlivým se odráží v rubrice Perličky z výzkumu. Občas jsou uveřejněny kreslené vtipy, anekdoty či krátké verše. Časopis je prokládán drobnými kresbami. Ty jsou často žertovným pohledem na téma výzkumu. Ve druhém ročníku zůstávají tři hlavní bloky a objevuje se nový typ článku Člověk pod lupou, „jakási protiváha kvantitativního přístupu, který v činnosti ústavu zcela převažoval“ [Adamec 1996: 66]. Zachovány jsou drobné kresbičky a používají se i nápadité grafy. V obou ročnících jsou publikovány knižní novinky a vyskytují se reklamy, často zaměřené na knihu a časopisy.

Typy odborných a popularizačních statí

I když v první části časopisu je někdy publikován rozbor výsledků zásadnějšího výzkumu, většina textů je zaměřena na teoretické či metodologické otázky a na výzkumnou praxi ústavu. Mezi autory teoretických statí se objevují významné osobnosti české sociologie té doby. Například Arnošt Bláha² publikoval ve dvou číslech teoretickou stať zabývající se charakterem a funkcemi veřejného mínění [Bláha 1946a, Bláha 1946b]. Zdeněk Ullrich³ ve třech pokračováních konfrontoval pojetí veřejného mínění v liberálních teoriích se sociologickým charakterem tohoto fenoménu [Ullrich 1947a, Ullrich 1947b, Ullrich 1947c]. Pracovníci ústavu se v teoretických pracích zamýšlejí nad vymezením veřejného mínění pro potřeby empirického zkoumání, jeho skupinových charakteristik a odlišností od davu. Objevuje se i stať věnovaná psychologickým přístupům [Rameš 1947]. Řada popularizujících článků osvětluje metodologii výzkumu. Bohatě jsou zastoupeny statí zahraničních autorů, často představitelů světového „výzkumnictví“⁴. Například dva příspěvky George Gallupa se týkají způsobu kladení otázek v dotazníku. Zajímavá je koncepce pětirozměrné stavby otázek. [Gallup 1947a]. Vychází z poznatku, že postojem nelze dostatečně měřit jednou otázkou a předkládá schéma několika po sobě jdoucích dotazů, z nichž každý zjišťuje jiný aspekt mínění. Další Gallupova stať se zamýšlí nad dodnes aktuálním problémem zpětného vlivu zveřejňovaných volebních výzkumů na změnu názorové hladiny ve společnosti [Gallup 1947b]. V časopise se též objevují příspěvky z příbuzných oborů empirického výzkumu. To je například charakteristika průzkumu poslechu rozhlasu či informace o výzkumu trhu. Adamec zveřejňuje též statí o kvalitativní metodologii [Adamec 1946a] a o využití sociologických výzkumů ve všech fázích výroby filmů v USA [Adamec 1947a].

Popularizační články pracovníků ústavu se často věnují jeho praxi - zejména informacím o výběru dotázaných, anonymitě dotazování a zpracování dat, profesním i etickým požadavkům na práci tazatelů. Důvody pro masivní popularizaci oboru byly dvojí. Jednak šlo o tehdy zcela neznámou metodologii hromadného sběru dat. Za druhé bylo třeba překonávat nedůvěru občanů - potenciálních respondentů - k výzkumům, které se často týkaly politických či citlivých společenských témat. Zajímavým dokladem je Adamcova stať *Psycho-sa strachu jako překážka výzkumu* [Adamec 1946b]. Reaguje na vysoký podíl odmítnutí rozhovorů při prvním politickém výzkumu⁵ a interpretuje nedůvěru dotázaných jako pozůstatek protektorátní zkušenosti občanů. Tomu nasvědčují uvedené citáty z dopisů tazatelů, i když se objevují i takové, které vyjadřují obavy z budoucího politického vývoje: „Nedůvěřují a větrí v tom čertovinu, zvláště když ministr informací je komunista“⁶. Objektivita a nadstranickost výzkumů i samotného časopisu byla zdůrazňována od počátku jeho vydávání. „Jsme institucí nadstranickou a výzkumy provádíme naprosto objektivně a na vědeckém podkladě. Jsme nástrojem demokracie, sloužícím potřebám lidu a pracujeme jen k jeho prospěchu“ [Tesař 1946].

Politická témata samozřejmě byla podstatnou součástí časopisu. Zrcadlila se ve zprávách o výzkumech u nás i v zahraničí. Časopis byl prokládán citáty politiků a významných vědeckých osobností, které se vztahovaly k otázkám demokracie či

výzkumu veřejného mínění. Mezi českými politiky se i Klement Gottwald vyjadřuje k potřebnosti empirického výzkumu: „tento vědní obormůže být úspěšným nástrojem demokracie, neboť jí umožňuje orientovat se poměrně rychle a spravedlivě o mínění a stanovisku v nejrůznějších otázkách.“ [Rozhovor 1947]. Od 7. do 10. čísla prvního ročníku byly v časopise zveřejňovány rozhovory s předními představiteli Národní fronty. V čísle 7 je to předseda vlády, v dalších číslech pak ministři zdravotnictví, školství a průmyslu.⁷ Vždy v souvislosti s informacemi o výzkumu, který ústav na dané téma provedl.

Doklady o mezinárodní spolupráci

Z dnešního pohledu skutečně překvapuje bohatství informací ze zahraničí. Je zřejmé, že ústav se pevně usazoval ve světové obci „výzkumců“. Lze těžko posoudit, zda spojení našich společenských věd s evropským a světovým kontextem bylo obecnějším rysem té doby, či zda se jednalo o jedinečné aktivity pracovníků ústavu, zejména Čeňka Adamce. Jako zahraniční voják v Británii se během druhé světové války seznámil s tamním výzkumem veřejného mínění. Svých zkušeností i kontaktů využil již jako člen přípravného výboru ústavu. Později se účastnil řady mezinárodních konferencí a v roce 1947 absolvoval, spolu s Ivanem Videnem, tříměsíční stáž na universitě v Princetonu (NJ) pod vedením Hadleye Cantrila [Adamec 1996: 41]. Výrazná mezinárodní spolupráce ústavu se odráží i v časopise. Jsou zde nejen zmíněné teoretické a metodologické statí zahraničních autorů a pravidelná rubrika *Výzkum za hranicemi*. Objevuje se také řada zpráv z konferencí. Tak se například dozvídáme, že v roce 1946 byla mezi evropskými soukromými organizacemi uzavřena dohoda o koordinaci mezinárodního výzkumu s cílem dosáhnout srovnatelnosti výsledků a byl dohodnut záměr uspořádat mezinárodní konferenci [Světové 1946]. Kongres se uskutečnil v lednu 1947 v Paříži pod patronací francouzského ústavu. Posuzoval stav „výzkumnictví“ z mnoha hledisek metodologických i praktických, věnoval se též úvahám o veřejném mínění jako univerzitním oboru. Účastníci se dohodli na společné publikaci výsledků, mezinárodní spolupráci při společných výzkumech, sdílení dat z výzkumů i na sjednocování kritérií práce [Adamec 1947b]. V květnu téhož roku se v Londýně konala konference organizací Gallupovy sítě, na níž byli představitelé Čs. ústavu pozváni jako hosté a účastnili se zasedání technické a metodologické povahy. Na konferenci byl oceněn i časopis *Veřejné mínění*. „Je dnes jedinou revuí v Evropě, která nachází v problematice veřejného mínění hlavní obor studia“ [Gallupova 1947]. Místem světových konferencí té doby byly Spojené státy. První se konala v Center City (Colorado) v létě 1946. Druhá byla v září 1947 ve Williamstonu, Massachusetts. Účastnili se jí zástupci 13 evropských zemí včetně Československa. [Víden 1947a]. Na této konferenci také vystoupil „Čechoslovák dr. Karel Náprstek, přednosta sekce pro výzkum mínění při Organizaci spojených národů“ s úvahou o možné účasti OSN na mezinárodním výzkumu [Adamec 1947c].

Všemi zprávami o zahraničních akcích prostupují dvě témata. Jedním je právě mezinárodní výzkum. Jemu je věnována také řada dalších metodologických či organizačních statí. Do tohoto kontextu také patří další aktivita časopisu - zve-

řejňování poměrně detailních informací o výzkumných ústavech v Evropě. Například o ústavu v Británii, Francii, Belgii nebo Maďarsku. Uvedena je též shrnující stať o amerických organizacích [Vrabec 1947].

Druhým nesporně zajímavým tématem je organizační forma ústavů a v této souvislosti zejména statut Čs. ústavu. Brzy po válce už byly v Evropě konstituovány dva hlavní typy výzkumných organizací. Jednak čistě podnikatelské subjekty. Často byly součástí gallupovského řetězce a rozhodně pro ně bylo závazné využívání stejných metod a technik výzkumu. Forma napojení na „mateřskou“ organizaci byla velmi různá, od ekonomických vazeb po volnou dohodu o používání jména. Vedle subjektů gallupovské sítě vznikaly další nezávislé komerční instituce a často souběžně působily v jedné zemi [Viden 1947b]. Druhou organizační formou byly instituce vzniklé na akademické půdě. Těch bylo podstatně méně. Například belgický ústav vznikl dohodou čtyř univerzit a v jeho čele byli akademičtí činitelé [Lambert 1947a]. Adamec uvádí jako třetí typ organizační statut čs. ústavu – začlenění do státního aparátu. Zřejmě se jednalo o jedinečnou variantu, neboť v celém časopise není adresná zmínka o podobné organizaci. V budoucí východní Evropě vedle nás fungoval pouze maďarský ústav, který byl ale podnikatelským subjektem podle gallupovského vzoru [Lambert 1947b]. Naše situace na mezinárodních fórech vzbuzovala pozornost i obavy z politických tlaků. O tom ostatně svědčí zveřejněný rozhovor s ředitelem francouzského ústavu při jeho návštěvě v Praze. Neobává se přímého falšování dat. Možné státní zásahy vidí hlavně v pokládání „krotkých“ otázek, v publikaci jen takových výsledků, které nepoškozují zájem státu [Ústav 1946]. Nicméně na mezinárodních konferencích byla produkce ústavu dobře hodnocena a zmiňovány i kladné stránky organizačního začlenění. Například výzkum postojů k náboženství se měl stát inspirací pro mezinárodní šetření. [Adamec 1947b]. Na světové konferenci ve Williamstonu byla „oceněna možnost našeho ústavu provádět časté obecně důležité výzkumy; to je u jiných ústavů obvykle vyloučeno, není-li takový výzkum některými zájemci zakoupen“ [Viden 1947b].

Intenzivní mezinárodní kontakty umožňovaly časopisu bohatě naplnit rubriku Výzkum za hranicemi. Některé z publikovaných dat dokonce pocházely i ze společných mezinárodních výzkumů. Například ústavy gallupovy sítě v šesti zemích položily identické otázky o postojích občanů vůči Německu. Dotazování proběhlo v USA, Kanadě, Velké Británii, Dánsku, Francii a Holandsku [Mezinárodní 1947]. Pokud jde o národní výzkumy, rubrika přináší velmi pestrý obrázek jak z hlediska témat tak autorských zemí. Z politických výzkumů je mnoho informací věnováno vztahům mezi státy a národy, častým obsahem jsou reakce občanů na životní úroveň a na podmínky v jednotlivých zemích. Objevuje se celá plejáda dalších, společensky závažných témat. Zpravidla jde o citaci otázek a strukturu odpovědí, často i v podrobnějším třídění. Jsou uváděny výzkumy prakticky z celé západní Evropy, včetně menších zemí jako např. Finska, Belgie, Holandska. Dále americké, kanadské, brazilské a mexické výzkumy. Objevují se i výsledky maďarského ústavu.

Československé, respektive české výzkumy

Čs. ústav pro výzkum veřejného mínění po celou dobu své existence zůstal oddělením ministerstva informací. K tomu patřil i předpoklad, že výzkumy bude provádět pouze „v zemi české a moravskoslezské“. V Bratislavě měla působit podobná instituce, a to „při pověřenectvu informací a osvěty“ [Adamec 1966: 22]. Záměr provádět dotazování také na Slovensku je v časopise několikrát komentován, dokonce je publikován text na toto téma [Herich 1946]. I když na Slovensku byly různé kroky podniknuty, až k praktické realizaci nevedly. Škála publikovaných témat v rubrice Výzkum u nás se tedy výlučně týká českého prostředí. Některým tématům byla věnována rozsáhlejší pozornost. Jmenujme například výzkum postojů k náboženství, publikovaný v září 1946 [Náboženství 1946], šetření k dvouletému hospodářskému plánu z října téhož roku [Dvouletý plán 1946], názory na černý trh z března 1947 [Černý 1947] nebo na populační politiku z října z téhož roku [Více 1947]. Výzkum bydlení úřednictva z prosince 1947 je publikován jako odborný text s hlubší analýzou a interpretací [Výzkum 1947]. Zajímavá je prezentace výzkumu postojů českých občanů k Organizaci spojených národů, jež Čs. ústav provedl v rámci mezinárodní spolupráce. Výsledky, zveřejněné v listopadu 1947 [Spojené 1947], byly doplněny hlavními informacemi o OSN, včetně mapky členských států [Organizace 1947]. V časopise se objevují také analytické stati se statistickými údaji, jejichž autorem je V. K. Barvínek. Tématicky navazují na provedené výzkumy a týkají se např. populačního vývoje, kriminality, alkoholismu, ale přinášejí i meteorologické informace z období velkého sucha. Nejvíce statistických dat se však týká výsledků voleb z roku 1946.

Vůbec první rozsáhlejší informací je článek o nejznámějším předvolebním výzkumu ústavu, pozoruhodném i podle dnešních kritérií. Jednalo o dvě šetření provedená krátce před volbami, které se konaly 26. května 1946. Zejména druhý z výzkumů (dotazování probíhalo zhruba dva týdny před volbami) se v odhadu zisků politických stran zmýlil maximálně o jedno procento. V mezinárodním srovnání se tak zařadil mezi nejpřesnější volební výzkumy té doby. V souvislosti s článkem v prvním čísle časopisu v srpnu 1946 byl otištěn též „v kartogramu přehled jednotlivých soudních popř. správních okresů, ve kterých ta která strana dostala nejvíce hlasů.“ [Předpověděli 1946]. Další statistické údaje, týkající se voleb, jsou zveřejněny i později. Vedle obsáhlejších textů se v rubrice objevují i stručnější informace. Někdy jsou to komentovaná čísla, jindy přesná citace otázek a struktura odpovědí. Jen málokdy se data omezovala na celý soubor. Většinou byly uváděny údaje podle sociálního, demografického či geografického rozložení. Metodologické informace o velikosti vzorku či době dotazování se až na výjimky nevyskytují.

Jak dokládají další texty, ústav vedle klasických výzkumů veřejného mínění používal i jinou metodologii, zejména obsahovou analýzou. Zveřejnil například přehled hlavních témat dne ve čtyřech politických denících v říjnu a listopadu 1946, včetně kvantifikace plochy textů zaměřených na dvouletý plán [Co hodnotí 1947]. Kvantitativní obsahová analýza byla též použita na rozsah informací o kultuře či sportu [Kolik plochy 1946].

Závěrem

Měsíčník *Veřejné mínění* vycházel rok a půl, od srpna 1946 do ledna 1948. Je třeba podtrhnout, že v časopise se po celou dobu jeho trvání neobjevují výzkumy, z nichž by byl patrný rostoucí politický a ideologický tlak té doby. Naopak dokumentují objektivitu a nadstranickost jejich obsahu i provedení. Z odborných statí lze jako ideologicky zaměřený hodnotit pouze jediný příspěvek [Konečný 1947].⁸ Možná v důsledku politického vývoje se v průběhu doby proměnila obsahová skladba časopisu. Druhý ročník byl víc zaměřen na teoretické a metodologické statí a na informace z výzkumů. Velká část textů se týká mezinárodní spolupráce. Zcela mizí vstupní politická úvaha a editorial, také kritická rubrika *Castigat* a dopisy čtenářů. Je tak zdůrazněn odborný charakter tohoto oborového časopi-

su. Zřetelně se ukazuje snaha jeho editorů a přispěvatelů zapojit československý empirický výzkum do rychle se rozvíjejícího vědeckého zkoumání veřejného mínění v poválečné Evropě. Není bez zajímavosti, že ještě v letním dvojčísle v roce 1947 se píše o podnětu, vyšlému z pařížské konference, uspořádat příští mezinárodní setkání dní setkání v Praze. „Náš ústav vítá tuto možnost, která mu zároveň dává i příležitost uvést na toto shromáždění na československé půdě i další ústavy, které, doufejme, budou zakládány v ostatních slovanských státech střední a jihovýchodní Evropy“ [Víden 1947b]. Měsíčník si po celou dobu své existence zachoval charakter odborně popularizačního periodika v demokratickém státě. To nesporně svědčí o profesionalitě i osobní statečnosti jeho tvůrců.

literatura

- Adamec, Čeněk. 1946a. „Příklad kvalitativního rozboru.“ *Veřejné mínění* 1 (4-5): 3-6.
- Adamec, Čeněk. 1946b. „Psychosa strachu jako překážka výzkumu.“ *Veřejné mínění* 1 (2): 4-6.
- Adamec, Čeněk. 1947a. „Filmová výroba a sociálně psychologický výzkum.“ *Veřejné mínění* 2 (3): 3-4.
- Adamec, Čeněk. 1947b. „Kongres ústavů pro výzkum veřejného mínění.“ *Veřejné mínění* 1 (7): 3-4.
- Adamec, Čeněk. 1947c. „Výzkum veřejného mínění a mezinárodní spolupráce.“ *Veřejné mínění* 2 (4): 3.
- Adamec, Čeněk. 1996. *Počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Historie minulých vlád*. Online dokument vlády ČR. Dostupné z <http://www.vlada.cz/cs/vlada/historie/prehled/1945-1960/default.html> (staženo 20.10.2008)
- Bláha, Arnošt. 1946a. „Veřejné mínění.“ *Veřejné mínění* 1 (3): 2-3.
- Bláha, Arnošt. 1946b. „Veřejné mínění.“ *Veřejné mínění* 1 (4-5): 2-3.
- Co hodnotí politické deníky jako hlavní událost dne 1946. *Veřejné mínění* 1 (4-5): 16-17.
- Černý trh 1947. *Veřejné mínění* 2 (2): 7, 10.
- Dvouletý plán 1946. *Veřejné mínění* 1 (3): 9-10.
- Gallup, George. 1947a. „Pětirozměrný plán stavby otázek.“ *Veřejné mínění* 2(11-12): 3-5.
- Gallup, George. 1947b. „Neusnadňuje výzkum favoritům vítězství?“ *Veřejné mínění* 2 (2): 3-4.
- Gallupova konference 1947. *Veřejné mínění* 1 (10): 3.
- Herich, Cyril 1946. „Možnosti výzkumu na Slovensku.“ *Veřejné mínění* 1(3): 5.
- Kolik plochy věnují deníky kultuře a sportu 1947. *Veřejné mínění* 1 (6): 11.
- Konečný, Petr. 1947. „Výchova občanů a výzkum veřejného mínění.“ *Veřejné mínění* 1 (11-12): 2-3.
- Kopta, Josef. 1947. „Jak jsme začínali.“ *Veřejné mínění* 2 (1): 1.
- Lambert, J. 1947a. „Belgický ústav.“ *Veřejné mínění* 1 (9): 6.
- Lambert, J. 1947b. „Maďarský ústav.“ *Veřejné mínění* 1 (7): 5-6.
- Mezinárodní výzkum 1947. *Veřejné mínění* 1 (7): 16.
- Náboženství v životě českého člověka. *Veřejné mínění* 1 (2): 8-12.
- Organizace spojených národů 1947. *Veřejné mínění* 2 (2): 15.
- Předpověděli jsme výsledek voleb 1946. *Veřejné mínění* 1(1): 7-11.
- Rameš, Jaroslav. 1947. „Psychologické základy výzkumu veřejného mínění.“ *Veřejné mínění* 1 (6): 2-3.
- Rozhovor s předsedou vlády 1947. *Veřejné mínění* 1 (7): 2.
- Spojené národy 1947. *Veřejné mínění* 2 (2): 8-9.
- Světové veřejné mínění 1946. *Veřejné mínění* 1 (3): 8.
- Tesař, Milan. 1946. „Editorial.“ *Veřejné mínění* 1(2): 1.
- Ullrich, Zdeněk. 1947a. „Veřejné mínění z hlediska sociologie.“ *Veřejné mínění* 1 (8): 3-4.
- Ullrich, Zdeněk. 1947b. „Veřejné mínění z hlediska sociologie.“ *Veřejné mínění* 1 (9): 3-4.
- Ullrich, Zdeněk. 1947c. „Veřejné mínění z hlediska sociologie.“ *Veřejné mínění* 1 (10): 6-7.
- Ústav státní nebo soukromý? 1946. *Veřejné mínění* 1.(3): 6.
- Více dětí 1947. *Veřejné mínění* 2 (1): 12-14.
- Víden, Ivan. 1947a. „Druhá mezinárodní konference výzkumu veřejného mínění.“ *Veřejné mínění* 2 (3): 1-2.
- Víden, Ivan. 1947b. „Mezinárodní vztahy ústavů pro výzkum veřejného mínění.“ *Veřejné mínění* 1 (11-12): 8-9.
- Vrabec, Vlastimil. 1947. „Výzkum veřejného mínění v USA.“ *Veřejné mínění* 2 (2): 5-6.

poznámky

- ¹ „Snad nebude na škodu vzpomenout, že intelektuální původce tehdy velice usiloval o rychlé uskutečnění českého výzkumnictví, neboť v létě toho roku četl ve francouzských novinách o výroku amerického profesora Gallupa, že se chystá podle svých amerických vzorů založit obdobné ústavy v Bruselu, Římě, Paříži a Praze“ [Kopta 1947: 1].
- ² Inocenc Arnošt Bláha (1879-1960), sociolog, univerzitní profesor působící v Brně.
- ³ Zdeněk Ullrich (1901-1955), sociolog a statistik, působil jako docent a později profesor na pražské Filozofické fakultě UK.
- ⁴ Pro obor se v časopise používá termín „výzkumnictví“, pro jeho pracovníky označení „výzkumci“.
- ⁵ Výzkum byl proveden v březnu 1946 a týkal se postojů k místním národním výborům. Měl charakter cvičného výzkumu. Velká pozornost byla věnována zprávám tazatelů o tom, jak byli dotázanými přijati.
- ⁶ Ministrem informací byl v letech 1945-1953 Václav Konečný [Historie].
- ⁷ Předsedou vlády Národní fronty v letech 1946 – byl komunist Klement Gottwald, ministrem školství a osvěty Jaroslav Stránský (národní socialista), ministrem průmyslu Bohumil Laušman (sociální demokrat) a ministrem zdravotnictví lidovec Adolf Procházka [Historie].
- ⁸ Petr Konečný vystřídal v roce 1947 Josefa Koptu na postu přednosty I. odboru ministerstva informací [Adamec 1966: 43]

*Eliška Jungová pracuje jako odborný asistent Institutu komunikačních studií a žurnalistiky FSV UK. Zabývá se výzkumem veřejného mínění a jeho rolí v demokracii, vztahem médií a masové komunikace. Externě přednáší na FF UK.
Lze ji kontaktovat na adrese: jungova@fsv.cuni.cz*

Editace odpovědi na výzkumný dotaz

Jiří Vinopal

Survey answer editing

Abstract: The article stands as the fourth part of a series about the question answering process during standardized surveys and elaborates the phase of editing the response. Major moments and processes are explained that affect the shape of final answer at this stage and the narrow relationship of these facts to the nature and quality of survey data is pointed out. Step by step those phenomenons like rounding of numerical answers, the effect of answering scales in terms of its range, frequency, polarity or response order are elaborated and facts like response styles, range-frequency effect or positivity bias are mentioned. In the end, the problem of social desirability and its influence onto final answer is addressed, as well as some opportunities of elimination. Described aspects are related mainly to the distinction between factual and attitudinal questions, nonetheless in the course of presentation there are mentioned also particularities of some other question formats.

Keywords: survey methodology, survey interview, survey question, editing

Jak bylo v předchozích částech seriálu několikrát zmíněno, dosažení rozhodnutí ještě není definitivní tečkou za procesem zodpovídání výzkumného dotazu. V poslední fázi kognitivních procesů musí respondenti takto dosaženou odpověď většinou ještě nějakým způsobem upravit. Například je třeba výsledek hledání v paměti a rozhodování přizpůsobit některé z možností, kterou nabízí dotazník, nebo se respondent rozhodne svou výpověď modifikovat k sociálně přijatelnější podobě. Také v této fázi tedy dochází k přímému vlivu kognitivních aspektů na podobu výsledné odpovědi a také zde je tedy vhodné zkoumat, které procesy a faktory mohou odpověď ovlivnit a jaké dopady to může mít na povahu a kvalitu dat získaných v rámci dotazníkového šetření.

Jak se již stalo v předchozích částech obvyklým, je i zde možno se přidržit jednoduchého rozdělení výzkumných dotazů na takové, v nichž je respondent dotazován na fakta a události, a ty, jimiž je vyzván k vyslovení nějakého postoje nebo hodnocení. Kromě tohoto základního lze však otázky typologizovat také dalšími způsoby a do větších detailů. Jiné tradiční rozlišení například dělí otázky na otevřené, ponechávající respondentovi možnost vlastní formulace odpovědi, uzavřené, které jej nutí vybrat si z nabízených variant, případně ještě polootevřené, které nabízejí několik možností, nicméně v případě jejich nedostatečnosti může respondent uvést vlastní vyjádření. Otevřené otázky pak mohou být dále děleny na tako-

vě, které vyžadují odpověď slovní („Z jakých důvodů jste proti vybudování radarové stanice na území ČR?“) a ty, které hledají odpověď numerickou („Jaký je podle Vás ideální věk pro vstup do manželství?“); uzavřené otázky se mohou lišit také číselným nebo slovním formátem nabídky odpovědi, ale například i tím, zda jsou odpovědi seřazeny do nějaké smysluplné škály anebo jde o samostatné položky bez vnitřního uspořádání.¹ Byť v mnoha ohledech probíhají kognitivní procesy u všech formátů dotazů stejně a projevují se zde také podobná úskalí, přesto s sebou každý z těchto typů nese svá vlastní specifika. Na následujících řádcích se na příklady některých obecných i specifických jevů podrobněji zaměříme.

Zaokrouhlování

V případě otevřených otázek požadujících číselnou odpověď (výše příjmu, počet dní v pracovní neschopnosti, ideální věk narození prvního dítěte atp.) je typickým jevem zaokrouhlování. Empirická demonstrace tohoto jevu může být provedena prakticky na každé otázce, která po respondentech požaduje otevřené sdělení nějaké číselné hodnoty; na tomto místě bude za ukázkou fungování procesů zaokrouhlování sloužit distribuce odpovědí na otázku mapující prestiž povolání. Respondenti v ní mají každé ze sady profesí přisoudit body od 1 do 99, podle toho, za jak prestižní je považují, přičemž více bodů znamená větší prestiž. Ačkoli dotázání jsou instruováni vybírat jakékoli hodnoty v daném rozsahu, ukazuje se, že se v praxi uchylují spíše k prototypickým zaokrouhleným číslům v podobě násobků pěti. Viz graf 1 a 2.

Kromě toho, že respondenti číselné hodnoty zaokrouhlují (jak je i z uvedeného příkladu patrné, nejčastěji na násobky pěti a deseti), ukazuje se ovšem také, že tak nečiní zcela konzistentně. Tendence k zaokrouhlování kupříkladu sílí s narůstajícím počtem případů, o nichž má odpověď informovat. Typickým příkladem může být otázka na příjem. Z Grafu 3 je patrné jednak to, že respondenti své odpovědi zaokrouhlují (minimálně na násobky 500,- Kč), jednak také, že referenční zaokrouhlená hodnota se v různých místech stupnice liší. U nižších částek do 10 000,- Kč respondenti ještě rozlišují po 500,- Kč, mezi 10 000,- a 20 000,- však již jen hruběji po celých tisícikorunách. Kromě toho je patrné, že například hodnota 19 000,- není využívána téměř vůbec a že po 18 000,- už tedy odpovědi spadají spíše k výraznějšímu orientačnímu bodu 20 000,-. Nad touto hranicí je pak rozlišování ještě méně přesné a nad úrovní 25 000,- se již odehrává prakticky výhradně v celých pětitisících.

Zaokrouhlování numerických odpovědí má přitom zásadní důsledky jednak pro přesnost odpovědí, jednak pro povahu získané proměnné. Je zřejmé, že zaokrouhlená hodnota neinformuje o stavu reality zcela přesně. Navíc procesy zaokrouhlování fungují odlišně v závislosti na absolutní hodnotě, která má být zaokrouhlena, a dochází tak k systematickému vychýlení. Intervaly mezi zaokrouhlenými hodnotami totiž nejsou stejné (např. 5 - 10 - 20 - 50 - 100), což vede k systematicky vyššímu počtu zaokrouhlení směrem dolů než nahoru, a to

i za situace, kdy respondenti korektně používají matematická pravidla a volí tu nejbližší hodnotu [Tourangeau, Rips, Rasinski 2000: 238]. Navíc není pravděpodobné, že by respondenti matematická pravidla zcela správně skutečně používali, proces zaokrouhlení obsahuje také subjektivní prvky, které systematicky vychylují odpověď například směrem k prototypickým hodnotám [Huttenlocher et al. 1990: 205].

Tyto skutečnosti mají poměrně významný vliv na statistickou povahu výsledné proměnné a teoreticky tedy také na možnosti jejího matematického zpracování. Proměnná totiž částečně pozbývá kvantitativního charakteru a začíná se přibližovat proměnné kategoriální: respondenti ve skutečnosti nevyužívají všechny možnosti, nýbrž do jisté míry spíše vybírají mezi zaokrouhlenými hodnotami – tj. určitým druhem kategorií.

Příčiny zaokrouhlování přitom nemusí nutně ležet v nízké motivaci respondentů a snaze usnadnit si úkol. Ve skutečnosti je zde zapojeno více aspektů, často zcela pochopitelných s ohledem na fungování lidské psychiky a na pravidla komunikace v rámci výzkumného rozhovoru. Povaha některých vyžadovaných údajů je natolik složitá (např. průměrný příjem za posledních šest měsíců), že respondenti nemají možnost dosáhnout přesného výsledku, a odhad prostřednictvím zaokrouhlení je tak prakticky jediným východiskem. Významná je také role zaokrouhlování v rámci interakce: za běžných okolností je pro příjemce zaokrouhlené sdělení signálem, že podavatel si není přesnou hodnotou zcela jist. V těchto případech tak respondent současně s primární odpovědí úmyslně komunikuje také podprahovou informaci o tom, že z nějakých důvodů zcela přesnou odpověď udat nemůže (např. není schopen si vzpomenout na všechny druhy příjmů), anebo není ochoten to udělat (např. protože by to bylo příliš náročné). Zaokrouhlení může být konečně také důsledkem technických nedokonalostí dotazníku, kdy není možno převést informaci o kvantitě na číselnou stupnici, která je formátem otázky vyžadována (např. názor, že ideální věk pro vstup do manželství je 25 a půl roku musí být zaokrouhlen na počet celých let, který je jako formát odpovědi jediný přípustný).

Odpovědní škály

Jiné problémy s převedením odpovědi na nabízené možnosti se objevují v případech posuzovacích škál, přičemž i zde již bylo demonstrováno mnoho způsobů, jak s nimi respondenti nakládají a předloženo několik teorií, proč tak činí.

Například podle Parducciho modelu rozsahu a četnosti (The Range-Frequency Model) [Parducci 1965; 1974], se respondenti při posuzování sady stimulů (např. položkových baterií) snaží využít celý rozsah stupnice a současně dosáhnout rovnoměrných četností jejích jednotlivých bodů. V některých případech ovšem naopak zřetelně tendují k preferenci pozitivních odpovědí před negativními (positivity bias), což se vysvětluje přirozeným sklonem lidí ke kladným hodnocením. [Tourangeau, Rips, Rasinski 2000]. Jiným sledovaným jevem je snaha respondentů vyhýbat se extrémním hodnocením, a přehlížet tak stanoviska vyjadřovaná krajními body škál (response contraction bias), nebo naopak častěji volit kategorie, které obsahují standardní nebo prototypickou položku (stimulus contraction bias). Proces editace odpovědi může ovliv-

ňovat samotné označení odpovědi v dotazníku za pomoci číslic, neboť různé číselné hodnoty nemají subjektivně ani kulturně stejný význam, a to může mít podstatný vliv na jejich využití nebo naopak opomíjení při volbě odpovědi na škále. Typickým příkladem takového prototypu jsou „šťastná čísla“ nebo standardní hodnoty sloužící jako referenční body v rámci obecně používaných systémů číslování (0, 1, 10, 100).

Diskuse, odvíjející se od těchto momentů, se v současné době soustřeďuje zejména na otázku tzv. stylů odpovídání (response styles). Zde jsou z psychologických pozic zkoumány přirozené tendence lidí buď k souhlasným stanoviskům (acquiescence response style), nebo naopak k extrémním hodnocením (extreme response style). Obzvláště naléhavým tématem je vliv stylů odpovídání v případě multikulturního výzkumu, neboť se ukazuje, že různé kultury vykazují odlišné styly odpovídání. [van Herk, Poortinga, Verhallen 2004] Odlišné souhrnné hodnoty naměřené totožnou otázkou v jednotlivých zemích pak tedy například nemusejí být způsobeny různou mírou sledované vlastnosti, nýbrž pouze odlišným kulturně podmíněným psychickým chováním v situaci zodpovídání dotazů.

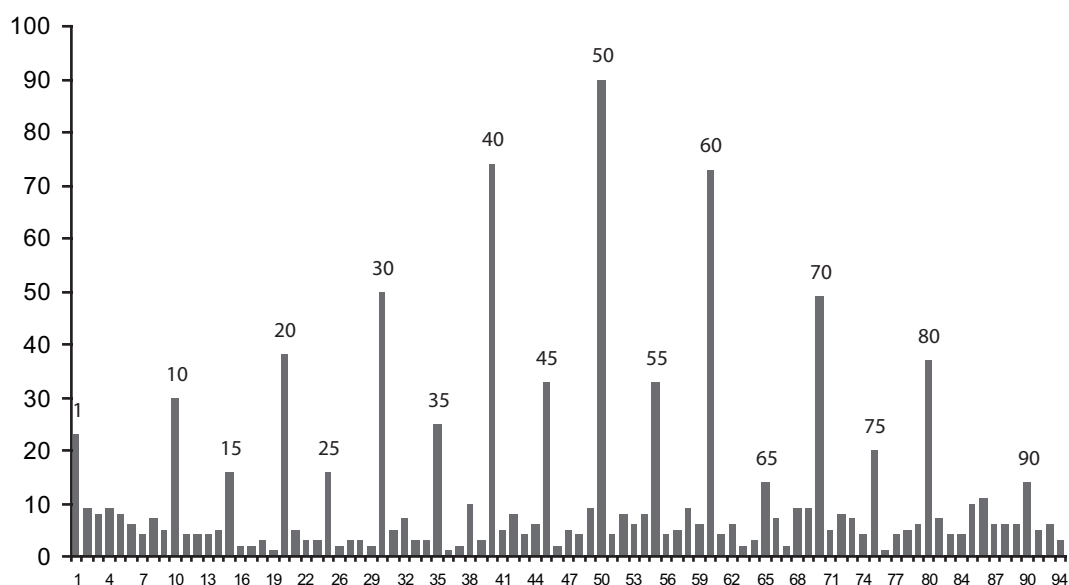
Další ověřenou skutečností v případě posuzovacích škál je například to, že různé numerické stupnice mají psychologicky odlišný význam, a to i při zachování stejného celkového rozsahu, jako je tomu v případech stupnic -5 až +5, 0 až 10 nebo 1 až 11. [Ostrom, Gannon 1996]. Pokud je například v otázce na pocit bezpečí („Jak bezpečně se cítíte v místě bydliště po setmění?“) na levém kraji záporná hodnota -5, pak tato implikuje extrémnější postoj než pokud je levou krajní hodnotou číslo 0 nebo 1, a to i když jsou stupnice jinak svým rozsahem totožné. Vysvětlení této skutečnosti je takové, že jednička jako levý krajní bod je respondenty interpretována jako nejnižší úroveň sledované vlastnosti („cítím se jen minimálně bezpečně“), nula pro ně znamená nepřítomnost sledované vlastnosti („necítím se bezpečně“) a mínus pět si vyloží jako opak

této vlastnosti („cítím se ohrožen“). Podobně variabilně je pak vnímán i střední bod stupnice, pokud je jím v jednom případě nula (-5 až +5), v jiném pětka (0 až 10) nebo jindy zase šestka (1 až 11). Dokonce i samotné určení přesného středu škály je pro respondenty v těchto situacích různě obtížné, což může průběh kognitivních procesů ovlivnit samo o sobě.

Do konečné podoby výsledků zkoumání významně promlouvá také efekt rozsahu škály (scale range effects) [Sudman, Bradburn, Schwarz 1996: 219]. Ten odkazuje ke skutečnosti, že respondenti v souladu se sdílenými pravidly komunikace věří, že správná odpověď leží mezi těmi, které jim nabízí výzkumník. To se projevuje například nízkými podíly odpovědí „nevím“, a to i v situacích, kdy by šlo o odpověď nejpřesnější vyjadřující momentální psychický stav dotázaného. Namísto toho respondenti často hledají nápovědu „správné“ odpovědi, k čemuž lze právě informaci obsaženou v podobě nabízené stupnice dobře využít. Například odlišné rozsahy škál u otázky na počet knih přečtených za poslední rok (buď od 0 do 10, nebo od 0 do 50) napoví, zda mají uvažovat pouze skutečně přečtené, nebo např. i rozečtené a odložené knihy. Střed škály často také poslouží jako informace o tom, jaká je průměrná nebo typická hodnota daného jevu v populaci, a s její pomocí pak respondent odvodí vlastní hodnotu podle toho, do jaké míry ze svého hlediska tento průměr překračuje, nebo jej naopak nedosahuje.

Je nasnadě, že volba rozsahu škály a hodnoty jejího středu výzkumníkem má pak v souvislosti s těmito tendencemi zásadní vliv na odpovědi respondentů, a tedy výsledky výzkumu. Empiricky je kupříkladu prokázáno, že vysokofrekvenční škály produkují vyšší výsledné hodnoty než škály nízkofrekvenční, a to i při jinak naprosto totožném znění otázky. Například pro odhad doby, po jakou denně sledují televizi, respondenti předloženou nabídku použijí jako referenční rámec svého uvažování, či dokonce jako informaci o tom, v jakém rozmezí

Graf 1. Distribuce hodnot prestiže pro povolání „bankovní úředník“.

Zdroj: Výzkum Naše společnost 06/2008. CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i..

„se tak lidé běžně pohybují“ (což musí podle nich výzkumník vědět, když to v takové podobě dává do dotazníku...).

Sudman, Bradburn a Schwarz [1996: 223] proto například doporučují vyhnout se v případě zjišťování četností nabídkovým škálám, které nutně manévrují odpovědi určitým směrem, a používat raději otevřený formát otázky, kdy respondenti uvádí konkrétní cifru. Pokud jsou již odpovědní stupnice používány, mohou být podle Krosnicka a Berenta [1993] vhodnými opatřeními proti jejich manipulativnosti například pojmenování všech bodů škály (které ujasní jejich význam) nebo větvení (které rozdělí sledovanou oblast do konzistentnějších a snáze zpracovatelných celků). Oba kroky vedou nejen ke zvýšené spolehlivosti odpovědí, nýbrž také ke zrychlení procesu zodpovídání, protože respondentům usnadňují jejich úkol.

Vzhledem k tomu, že na aspekty rychlosti a spolehlivosti odpovídání má vliv také samotný rozsah škály (příliš málo kategorií nemusí umožnit dostatečnou diskriminaci odpovědí, příliš velký rozsah může vést k obtížnému rozlišení dvou sousedních kategorií), doporučují Krosnick a Fabrigar [1997] kompromisní variantu sedmibodové stupnice.³

Pořadí odpovědí

Jednou z variant formátu nabízených odpovědí je seznam možností, který nepodléhá žádnému významovému systému řazení (např. seznam životních hodnot, politiků, povolání atp.), z nichž mají respondenti vybrat jednu možnost. Skutečnost, že pořadí takto nabízených odpovědí může silně ovlivnit získané výsledky, je přitom sociálním výzkumníkům známa již od 40. let a v průběhu 20. století se dočkala mnoha praktických ověření i pokusů o vysvětlení [Sudman, Bradburn, Schwarz 1996: 130-134].

Základním odrazovým můstkem v těchto snahách bylo zkoumání efektů prvenství a novosti (primacy effect, recen-

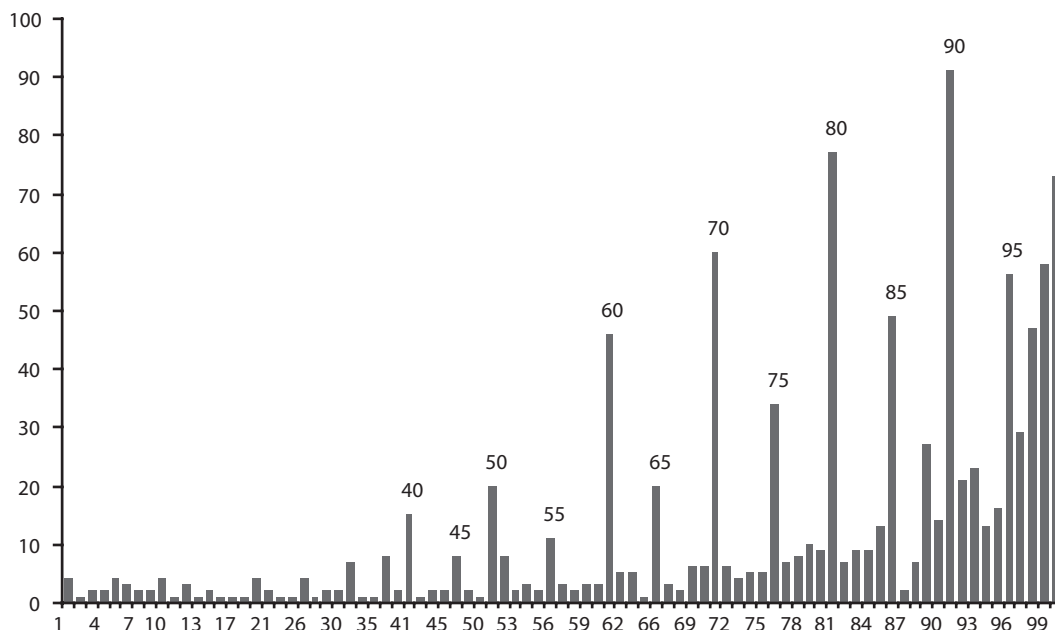
cy effect), tedy zapamatování si buď prvních, nebo posledních položek seznamu, které bylo prováděno v rámci psychologického výzkumu paměti [Sternberg 2002: 226-231]. V oblasti kognitivních přístupů se jim dostalo rozpracování právě v souvislosti s pořadím nabízených odpovědí na standardizované otázky a hledáním skutečností, které vedou k systematicky zvýšenému výběru možností buď ze začátku seznamu (primacy effect) nebo z jeho závěru (recency effect). Ačkoli dosud nejsou tyto jevy jednoznačně vysvětleny ani z hlediska psychologického ani z aplikovaného pohledu kognitivních přístupů, byla na obou frontách vytvořena řada teorií, jejichž souhrn již poskytuje určitá praktická vodítka a poskytuje mnoho zajímavých hypotéz.⁴

Například teorie omezení paměti vysvětluje preferenci závěrečných položek tím jednoduchým důvodem, že si je dotázaný dokáže nejnáze vybavit, zatímco ty dřívější více podléhají procesu zapominání. Proto se efekt novosti týká především komplexních formátů otázek a rozsáhlých seznamů odpovědí. Zde si respondent zkrátka nemůže pamatovat úvodní položky, a vybírá proto především z těch závěrečných [Sudman, Bradburn, Schwarz 1996: 134-138].

Otázku vlivu pořadí na získané odpovědi rozpracovává také Krosnickův a Alwinův [1987] model prvotního (Initial Model). Podle něj respondenti nezvažují vždy všechny potenciální možnosti odpovědí, nýbrž vyberou první akceptovatelnou. To samozřejmě souvisí s jejich motivací, mírou věnovaného úsilí a složitostí úkolu. Markantněji se to tedy opět projevuje v případech rozsáhlých seznamů odpovědí, jejichž kompletní prozkoumání by bylo pro respondenty příliš náročné, a kdy se tedy spokojí s první vhodnou.

Jak se mimo jiné v návaznosti na kontradikce jednotlivých vysvětlení efektů prvenství a novosti ukázalo, je vhodné rozlišovat varianty vizuální a vokální prezentace, tzn. případy, kdy respondenti sami čtou odpovědi z nabídkových karet nebo pří-

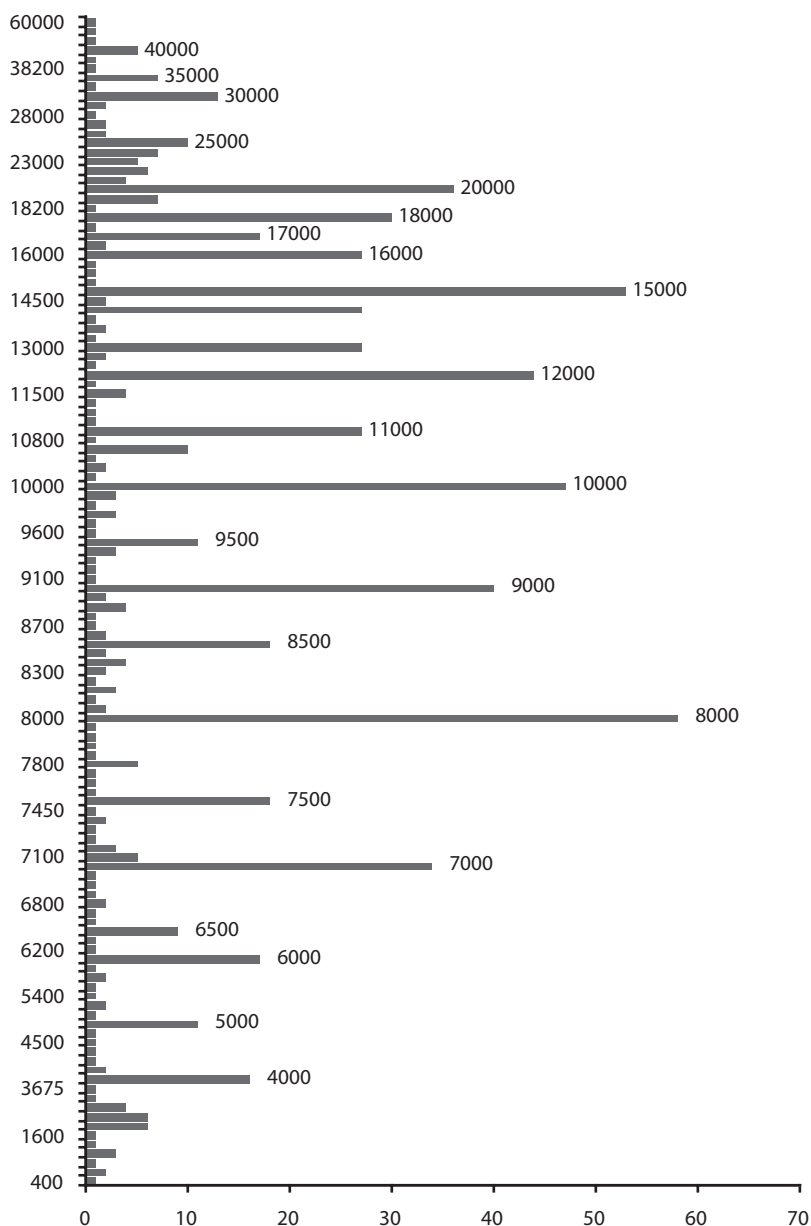
Graf 2. Distribuce hodnot prestiže pro povolání „učitel na vysoké škole“

Zdroj: Výzkum Naše společnost 06/2008. CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i..

Graf 3. Distribuce částek výše platu

Zdroj: Výzkum Naše společnost 09/2006. CVVM SOÚ AV ČR.

mo v dotazníku, a případy, kdy jsou jim možnosti předčítány tazatelem. V obou případech totiž dochází ke kognitivnímu rozpracování odlišných položek. Při čtení jsou nehlouběji zpracovány položky ze začátku seznamu, při poslechu ty z jeho konce. Tato skutečnost pak má za následek efekt prvenství v situaci vizuální prezentace a efekt novosti v případě prezentace vokální.

Další rozpracování tohoto jednoduchého modelu provádějí Schwarz, Hippler a Noelle-Neumannová [1991], když kromě hloubky kognitivního zpracování vnášejí do hry také aspekt přijatelnosti jednotlivých variant pro respondenta. Každou možnost odpovědi chápou jako argument, který dotazovaného nějakým způsobem „přesvědčuje“ a míra jeho přijatelnosti pro danou osobu v kombinaci s hloubkou kognitivního zpracování pak vede k jeho přijetí či zamítnutí. Pokud je proto při vizuálním způsobu na prvním místě varianta pro respondenta přijatelná, zvyšuje se pravděpodobnost efektu prvenství,

zatímco pokud je na prvním místě varianta nepřijatelná, zvyšuje se pravděpodobnost efektu novosti. Opačně je tomu v případě formátu vokálního, kdy se kognitivního rozpracování dostává závěrečným položkám. V tomto případě vyvolá přijatelná varianta na konci seznamu efekt novosti, zatímco nepřijatelná položka efekt prvenství [Sudman, Bradburn, Schwarz 1996: 141].

Kromě těchto teorií (zde podaných v maximálním zjednodušení) berou někteří zmiňovaní autoři v potaz i rozdíly mezi postojovými otázkami a otázkami na fakta, mezi nedimenzionálními a dimenzionálními typy odpovědních škál, stupnicemi slovními a numerickými, důsledky skutečnosti, zda má respondent postoj vytvořen již z dřívějška, nebo zda ho tvoří nově, je zmiňován i vliv efektu kontrastu či přizpůsobení nebo persuasivní aspekty variant odpovědí. Jednoduché, či alespoň dostatečně obecné vysvětlení na první pohled tak triviálního jevu, jakým je vliv pořadí odpovědí na získané výsledky, je tak

prozatím spíše přáním, nežli realitou. Nicméně užitečná praktická doporučení lze vyvodit i z již existujících koncepcí omezeného dosahu, jak podrobněji činí např. Sudman, Bradburn a Schwarz [1996: 160-162].

Polarita škál

Jak se ukázalo, kognitivní procesy, které u respondentů během zodpovídání dotazů probíhají, jsou často velmi hluboké a složité. Kupříkladu Ostrom a Gannon [1996: 293-318] analyzují procesy, jimiž si respondenti interpretují celé univerzální posuzovací škály i jejich jednotlivé alternativy (např. „rozhodně souhlasím“, „spíše nesouhlasím“ atp.). Za pomoci své metody produkce příkladů (Exemplar generation methodology), kdy jsou pokusné osoby instruovány vytvářet vlastní příklady k jednotlivým bodům škály, ukazují, jak si v nabízených posuzovacích stupnicích dělají dotázání jasno prostřednictvím ukotvení jednoho či obou krajních bodů (anchoring the scale) a jak se způsob i důsledky takového ukotvení liší u různých druhů škál. Nejdůležitějším závěrem přitom je, že aby vůbec byli respondenti schopni posuzovací škálu používat, musejí si za její číselné či vágně slovně formulované varianty dosadit nějaké konkrétní příklady. Přitom je zřejmé, že nejnázatelnějšími variantami jsou extrémní body.

Zásadní odlišnosti v průběhu a podobě ukotvení lze pak podle výsledků jejich experimentů vysledovat mezi bipolárním a unipolárním typem škál. V prvním případě poskytuje stupnice obě protikladné vlastnosti („situace se zlepšila“ – „situace se zhoršila“, „souhlasí“ – „nesouhlasí“), zatímco ve druhém pouze stupně vlastnosti jedné („situace se zlepšila“ – „situace se nezlepšila“, souhlasí: „ano“ – „ne“). Bipolární stupnice vyvolávají v myslích respondentů dvě odlišné kognitivní struktury (představu, jak by situace v dané oblasti vypadala, kdyby došlo ke zlepšení, a představu, jak by situace v dané oblasti vypadala, kdyby došlo ke zhoršení), které jsou tímto coby mezní škálové hodnoty pod víceméně přímou kontrolou výzkumníka. Unipolární varianty škál oproti tomu vyvolávají kognitivní strukturu pouze pro vlastnost vyjádřenou explicitně (představu, jak by situace v dané oblasti vypadala, kdyby došlo ke zlepšení), a volba příkladu pro ukotvení opačného pólu stupnice je tak velmi subjektivní záležitostí (může znamenat představu setrvání na stejné úrovni, zásadní zhoršení i jakýkoli stav mezi tím). Respondentem zvolený implicitní příklad navíc nebývá srovnatelně silný s příkladem vyvolaným pro explicitně vyjádřenou vlastnost, a škála tak pro něj nabývá asymetrické podoby.

Sociální desirabilita

Již několikrát zmiňovaným a prakticky zřejmě nejdůležitějším problémem postojových otázek ve fázi editace odpovědi je sociální desirabilita. Jednoduše řečeno je sociálně desirabilní otázka tehdy, pokud manipuluje odpovědi respondentů směrem k variantám, které jsou společností akceptovány, a odklání je od těch, které jsou považovány za společensky nežádoucí. Ačkoli sociální desirabilita je atributem otázky (či spíše přímo samotného citlivého tématu), k jejímu projevu dochází pochopitelně na individuální psychické úrovni a dotázání jí vyjadřují přirozenou potřebu sociálního uznání a začlenění; cítí, že „by měli“ odpovědět určitým žádoucím způsobem, nebo že alespoň „by neměli“ zcela otevřeně projevovat nežádoucí stanoviska.

Snaha o vyjadřování společensky přijatelných stanovisek se nutně promítá do fáze přizpůsobení rozhodnutí nabízeným možnostem i výběru konkrétní varianty odpovědi a nabývá například podob konzistentního nadhodnocování nebo podhodnocování určitého druhu chování. Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 269] uvádějí za empiricky prokázané příklady systematického podhodnocování témata, jako je postižení zločinem, kriminální jednání, užívání drog, konzumace alkoholu, kouření, potraty, spotřeba energie, určité druhy příjmů nebo některé druhy nepopulárních postojů, jako jsou například xenofobie. Za příklady systematického nadhodnocování pak mohou sloužit dodržování pravidel silničního provozu, volební účast, šetření energií atp.

Procesy, které jsou zodpovědné za zkreslení odpovědí, tito autoři dělí do tří skupin: [tamtéž: 279]

1. problematika soukromí a důvěrnosti, která odkazuje ke snaze nenechat si narušit soukromí, obavám o vyzrazení důvěrných informací a rozhodnutí nesvěřovat proto požadované údaje tazatelé, výzkumníkovi nebo třetí osobě;
2. racionální poměrování zisků a ztrát plynoucích z účasti ve výzkumu a/nebo ve sdělování přesných odpovědí;
3. lhaní/zkreslování jako způsob vyhnutí se rozpakům a pocitům trapnosti, což je taktika využívaná v každodenním životě.

Mezi dalšími motivy zkreslování odpovědí může být zmíněna ohleduplnost k osobě tazatele a snaha vyhnout se jeho urážce nebo vyvolání nesouhlasu. Například při zodpovídání genderových nebo rasových témat způsobuje pohlaví respektive rasa tazatele modifikaci odpovědi směrem k postojům

Tabulka 1. Příklady nízko- a vysokofrekvenční škály – denní doba sledování televizí

Nízkofrekvenční škála	Vysokofrekvenční škála
a) Méně než půl hodiny.	a) Méně než 2 a půl hodiny.
b) Půl hodiny až 1 hodinu.	b) 2 a půl hodiny až 3 hodiny.
c) 1 hodinu až 1 a půl hodiny.	c) 3 hodiny až 3 a půl hodiny.
d) 1 a půl hodiny až 2 hodiny.	d) 3 a půl hodiny až 4 hodiny.
e) 2 hodiny až 2 a půl hodiny.	e) 4 hodiny až 4 a půl hodiny.
f) Více než 2 a půl hodiny.	f) Více než 4 a půl hodiny.

Převzato z: [Sudman, Bradburn, Schwarz 1996: 219]

ohleduplnějším k jeho/její osobě. Jiným motivem ke zkreslení odpovědi bývá také snaha o konzistenci odpovědi; respondenti cítí, že příbuzné otázky by měly být zodpovídaný v podobném duchu a tomu se snaží přizpůsobit svá vyjádření.

Míra zkreslení vzrůstá zejména s tím, jak se zvyšuje citlivost tématu, a také při studiu populací, které „mají co schovávat“, snižuje se naopak při využití technik založených na samovyplňování nebo na znáhodnění odpovědi. Prostředkem, který proto může vliv sociální desirability snížit, je zejména použití méně invazivních technik sběru dat, tj. některé z variant samovyplňování respondentem (ať už papírového dotazníku, elektronického formuláře, nebo elektronického formuláře se současným audio záznamem). Empirické testy prokazují, že počet nesprávných odpovědí se v těchto případech významně snižuje oproti technikám využívajícím rozhovor (telefonický, tváří v tvář), což je zdůvodňováno tím, že respondent se může zbavit obav z negativní reakce tazatele jakožto partnera sociální komunikace [tamtéž: 278].

Závěr

Jak je patrné, také ve fázi editace může dojít k podstatné úpravě odpovědi, vyjádřené respondentem dotazníkového

průzkumu. Jednotlivých okolností, vlivů a jejich kombinací, které přitom mohou hrát roli, je celá řada a je prozatím jen velmi obtížné předem předpovídat, k jakému ovlivnění a jakým směrem může v konkrétním případě dojít. Přesto již i tyto prozatím nekompletní poznatky významně rozšiřují naše znalosti o povaze informací, získávaných klasickými metodami dotazníkových šetření a obracejí naši pozornost ke stále detailnějším otázkám jejich kvality.

Seriál, který se právě nachýlil k závěru, provedl čtenáře čtyřmi základními fázemi kognitivních procesů, které probíhají v hlavách respondentů během zodpovídání výzkumných dotazů: interpretací otázky, vyvoláním informací z paměti, rozhodováním a editací odpovědi. Jak bylo ukázáno, prakticky každá z nich může být kriticky důležitá z hlediska kvality získané informace. Podmínek, vlivů a procesů, které výslednou odpověď respondentů ovlivňují, je dlouhá řada a výzkumník, stejně jako příjemce jím sdělovaných informací, by si jich měli být v co největší míře vědomi. Ne snad proto, že by se je mohlo podařit všechny eliminovat, nýbrž zejména proto, aby dobře chápali povahu a možnosti takto získaných dat.

literatura

- Huttenlocher, Janellen, Larry V. Hedges, Norman M. Bradburn. 1990. „Reports of Elapsed Time: Bounding and Rounding Processes in Estimation.“ *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition* 16: 196-213.
- Krosnick, Jon, A., Duane F. Alwin. 1987. „An Evaluation of a Cognitive Theory of Response-order Effects in Survey Measurement.“ *Public Opinion Quarterly* 51: 201-219.
- Krosnick, Jon, A., Leandre R. Fabrigar. 1997. „Designing Rating Scales for Effective Measurement in Surveys.“ Pp. 141-164 in Lars Lyberg, Paul Biemer, Martin Collins, Edith De Leeuw, Cathryn Dippo, Norbert Schwarz a Dennis Trewin (eds.). *Survey Measurement and Process Quality*. New York: Wiley.
- Krosnick, Jon, A., M Berent. 1993. „Comparisons of Party Identification and Policy Preference: The Impact of Survey Question Format.“ *American Journal of Political Science* (37): 941-964.
- Ostrom, Thomas M., Katherine M. Gannon. 1996. „Exemplar Generation. Assessing How Respondents Give Meaning to Rating Scales.“ Pp. 293-318 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Parducci, Allen. 1965. „Category Judgement: A Range Frequency Model.“ *Psychological Review* 72: 407-418.
- Parducci, Allen. 1974. „Contextual Effects. A Range Frequency Analysis.“ Pp 127-141 in Edward C. Carterette, Morton P. Friedman (eds.). *Handbook of Perception: Psychological Judgment and Measurement Vol. II*. New York: Academic Press.
- Schwarz, Norbert, Hans J. Hippler, Elisabeth Noelle-Neumann. 1991. „A Cognitive model of Response-order Effects in Survey Measurement.“ Pp. 187-201 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.). *Context Effects in Social and Psychological Research*. New York: Springer-Verlag.
- Sternberg, Robert J. 2002. *Kognitivní psychologie*. Praha: Portál.
- Sudman, Seymour, Norman M. Bradburn, Norbert Schwarz (eds.). 1996. *Thinking About Answers. The Application of Cognitive Processes to Survey Methodology*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Tourangeau, Roger, Lance J. Rips, Kenneth Rasinski. 2000. *The Psychology of Survey Response*. Cambridge: Cambridge University Press.
- van Herk, Hester, Ype H. Poortinga, Theo M. M. Verhallen. 2004. „Response Styles in Rating Scales: Evidence of Method Bias in Data From Six EU Countries.“ *Journal of Cross-Cultural Psychology* (35): 346-360.

poznámky

- ¹ Příklady specifických procesů a nebezpečí zkreslení spojených s různými formáty faktografických dotazů uvádějí Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 230].
- ² Komplexita vlivů je ovšem i zde značná a efekt vysoké či nízké frekvenčnosti odpovědní stupnice se neomezuje pouze na rozhodovací fázi. Respondenti ji třeba v tomto příkladu velice pravděpodobně použijí i k interpretaci otázky, kdy se její pomocí pokusí odvodit, zda mají do celkového součtu zahrnout všechny čas, kdy jsou v blízkosti

puštěné televize (např. i při vaření, čtení, domácí práci atp.), nebo pouze čas, kdy ji cíleně sledují [Sudman, Bradburn, Schwarz 1996: 219].

³ Podrobněji o problematice rozsahu škál Sudman, Bradburn, Schwarz [1996: 92-98, 218-222] nebo Tourangeau, Rips, Rasinski [2000].

⁴ Teoretické shrnutí a vysvětlení základních teorií nabízejí Sudman, Bradburn, Schwarz [1996: 130-162].

Jiří Vinopal vede Centrum pro výzkum veřejného mínění SOÚ AV ČR, v.v.i. V roce 2007 dokončil doktorský program sociologie na katedře sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, kde v současné době vyučuje metody a techniky sociologického výzkumu. Odborně se zaměřuje na oblast metodologie sociologických výzkumů, zejména na využívání kognitivních přístupů při konstrukci výzkumných nástrojů.

Lze ho kontaktovat na adrese: jiri.vinopal@soc.cas.cz

Kouření a alkohol u dětí na základních školách Jihočeského kraje*

Markéta Kastnerová

Smoking and alcohol by the children in the basic schools of the region of South Bohemia

Abstract: Smoking becomes the important and relevant health and social problem in the Czech republic as well as in the world. Tobacco together with alcohol is the first habit forming substance, which the child contacts or which somebody offers to him. The aim of the research is to map the situation of using of legal drugs, tobacco and alcohol, by the children in the basic schools of the region of South Bohemia. The pupils of the 4th- 9 th classes of basic schools of region of South Bohemia of age 10 – 16 years present the basic group. The methods of questioning, technique questionnaire was used for the primary collection of data. More than the tenth of children - 12 % are the regular smokers – they smoke every day. Regular strong smokers, who smoke regularly more than 10 cigarettes a day, present more then 3 %. The most often beginning of the regular (daily) smoking is about 12 and 13 years. Only 16 % adolescents have never drunk the alcohol, less than half of them did not drink it in the last month. Only 57 % of respondents have never been drunken. The biggest popularity of beverages among the teen-agers has traditionally the beer followed wine and then distillates. The biggest experiences with alcohol had got the questioned people until 10 years of age.

Keywords: smoking, alcohol, youth

Úvod

Kouření se stává významným a závažným problémem zdravotnickým, ale i celospolečenským nejen u nás, ale i ve světě [Čermák 2005: 14]. Tabáková epidemie začala s příchodem 20. století, kdy se cigarety začaly vyrábět masivně strojově [Kastnerová, Žížková 2007a: 81]. V Evropě i ČR je kouření příčinou každého pátého úmrtí, a to především na kardiovaskulární nemoci, dále způsobuje asi třetinu onkologických onemocnění, přes 80 % chronických plicních onemocnění a další nemoci ve všech klinických oborech [Kastnerová, Žížková 2007b: 183]. V ČR je každoročně 18 000 úmrtí, tedy 50 denně, způsobeno kouřením. Bohužel, celosvětovým trendem je,

že začátky kouření se posunují do stále nižších věkových skupin [Králiková et al. 2005: 327].

Tabák bývá v našich podmínkách spolu s alkoholem první návykovou látkou, s níž se dítě setká nebo kterou mu někdo nabídne. Na prevenci problémů způsobených tabákem a alkoholem se proto dá nacvičit to, co dítě utpřebí i ve vztahu k jiným návykovým látkám. Dítě, které umí odmítnat cigarety a alkohol, dokáže snadněji v pozdějších letech odmítnout i pervitin nebo heroin. Podobně jako u alkoholu je i u tabáku důležité rozvíjet schopnost dětí čelit reklamě. Právě reklama tabákových výrobků je často vysloveně cílena na děti a dospívající [Nešpor 2002: 6].

Od počátku 90. let byla v České republice realizována celá řada průzkumů zjišťujících výskyt užívání legálních a nelegálních drog. Celopopulační studie jsou zaměřeny na dospělé populaci obvykle ve věkovém rozmezí 15–64 let a jsou většinou prováděny formou dotazníkových průzkumů nebo za využití krátkého strukturovaného interview. V České republice se celopopulačními studiemi zabývá Centrum pro výzkum veřejného mínění (CVMM) při Sociologickém ústavu Akademie věd [www.cvvm.cas.cz], Ústav zdravotnických informací a statistiky (ÚZIS), Státní zdravotní ústav (SZÚ) a Psychiatrické centrum Praha (PCP).

Druhou skupinou výzkumů, zahrnující mladistvou populaci ve věku 15 – 18 let, jsou tzv. „školské studie“. Evropská školní studie o alkoholu a jiných drogách (ESPAD) je mezinárodní projekt zaměřený na průzkum užívání návykových látek mezi mládeží ve věku 16 let. První vlna projektu proběhla v ČR v roce 1995, kdy se do ní zapojilo 2 962 respondentů, druhé vlny v roce 1999 se zúčastnilo 3 579 respondentů v tomto věku, třetí vlna proběhla v roce 2003 (3172 respondentů) a poslední vlna v roce 2007 (3914 respondentů). V roce 2003 a 2007 byly pro účely srovnání regionálních rozdílů dotazování i mladiství věku 15–18 let a celkový počet dotazovaných byl tedy v roce 2003 vyšší než 15 000 a v roce 2007 než 10 000. Projekt je koordinován Skupinou Pompidou při Radě Evropy a Švédskou radou pro informace o alkoholu a drogách (CAN). Garantem projektu ESPAD v ČR je Psychiatrické centrum Praha ve spolupráci se Státním zdravotním ústavem, spolupracuje také Národní monitorovací středisko pro drogy a drogové závislosti. Studie je založena na české verzi mezinárodního dotazníku ESPAD a výsledky jsou proto plně srovnatelné s ostatními zúčastněnými evropskými státy. Projekt ESPAD je kromě užívání alkoholu a nelegálních drog zaměřen také na názory a postoje studentů k užívání návykových látek, dostupnost drog a další rizika v oblasti chování mládeže související s užíváním drog. Podle studie ESPAD se v porovnání s minulými lety rozdíly v kouření mezi pohlavími vyrovnávají. Výsledky studií ESPAD naznačují, že zdravotně nezávadoucí formy pití alkoholu jsou velmi rozšířené u chlapců a stávají se stále běžnějšími u dívek.

Dalším projektem realizovaným v ČR na národní úrovni je studie MAD („Mládež a drogy“), kterou realizovalo Centrální pracoviště drogové epidemiologie Hygienické stanice hlavního města Prahy v letech 1994, 1997 a 2000. Původní podoba studie z r. 1994 se však výrazně změnila a v následujících dvou studiích z velké části využila metodiky citovaného projektu ESPAD. Studie byla zaměřena na studenty ve věku 14–18 let, v roce 1994 se jí zúčastnilo 8 334 respondentů, v roce 1997 již 14 282 studentů a v roce 2000 celkem 13 018 studentů. Studie probíhala na základě vlastního dotazníku CPDE, který do velké míry odpovídal metodologii projektu ESPAD. Zjišťovalo se užívání legálních i nelegálních návykových látek, postoje a celkový životní styl mládeže. Navíc se v roce 2000 sledovaly i „virtuální drogy“ jako gambling, hraní počítačových her a brouzdání po internetu. Kouření bylo v jednotlivých letech srovnatelné podle běžných ukazatelů množství vykouřených cigaret a podle pravidelnosti resp. frekvence, se kterou respondenti - tedy žáci základních škol - kouřili. Podíl kuřáků z řad školních dětí roste. Podíl nekuřáků v posledních ročních základních škol klesl o devět procent, podíl výjimečných či příležitostných kuřáků zůstal stejný, ale podíl pravidelných

kuřáků, stouply. U cigaret je riziko návyku v raném věku silné. Cigarety nepatří k typicky přechodným drogám. Ti, kdo jsou silnými kuřáky už v dětství a mládí, si tento zlovyk většinou nesou do dospělosti, nebo se ho jen obtížně zbavují. Abstinenty a zcela výjimečných konzumentů na základních školách mezi lety 1994 a 2000 ubylo a těch, kteří holdují alkoholu, podstatně přibýlo. Rozdíl v míře abstinence mezi oběma časovými body vysvětluje zejména růst podílů svátečních, tedy těch, kteří se alkoholu napijí jednou, dvakrát za měsíc. V první půli devadesátých let jsou - podobně jako u tabakistů - oproti údajům za rok 2000 posíleny nejmladší kategorie dětí, které již mají první „opici“ za sebou. Podíl prvních zkušeností s alkoholem u šestnáctiletých respondentů na základních školách jsou v obou vzorcích nízké [Polanecký et al. 2001a: 22].

Mezinárodní studie Health and Health Behaviour in School-Aged Children“ (HBSC), garantovaná od roku 1994 Světovou zdravotnickou organizací a realizovaná v ČR Psychiatrickým centrem Praha, je zaměřená na zdraví a životní styl dětí na základních školách (ve věku 11, 13 a 15 let). Dalším rozsáhlým projektem zaměřeným na mladistvou populaci je výzkumná studie NEAD („Nealkoholové Drogy“) provedená na věkové skupině středoškoláků ve věku 15–19 let v letech 1996, 1998 a 2000. Realizátorem studie byl Psychologický ústav AV ČR. Studie se od předchozích liší především tím, že byla původně navržena jako malá regionální studie a teprve v průběhu doby byla prováděna ve více regionech (bývalých okresech) a díky zájmu těchto okresů se podařilo provést velmi zajímavé porovnání moravských a východočeských okresů. V r. 2002 bylo publikováno srovnání trendových řad z výsledků školních studií provedené v rámci projektu PAD („Projekt analýzy dopadů nové drogové legislativy v ČR. V rámci této sekundární analýzy byly vzájemně srovnány výsledky studií ESPAD a MAD (studie NEAD nemohla být do srovnání zařazena, neboť její výběrový soubor nebyl vytvořen na národní úrovni). Srovnání bylo provedeno na souboru 16letých středoškoláků, kteří tvořili společný referenční soubor obou studií.

Zde prezentovaný výzkum byl provedený jako školní studie zahrnující populaci ještě nižší věkové kategorie než u dosud provedených školních studií v ČR, což by mělo umožnit lépe zachytit nástup užívání a zneužívání legálních návykových látek, tabáku a alkoholu.

Metodika a cíl výzkumu

Cílem výzkumu bylo zmapovat situaci v užívání legálních drog, tabáku a alkoholu, u dětí na základních školách Jihočeského kraje. Výzkum se nezaměřuje pouze na pravidelné uživatele těchto legálních drog, ale zaměřuje se na reprezentativní vzorek mladých lidí jen potenciálně (a pochopitelně i reálně) ohrožených legálními drogami. Jedná se o kvantitativní prevalenční výzkum zachycující zdravé mladé lidi a jejich sklony k sociálně, zdravotně a ekonomicky rizikovému chování.

Zaměření výzkumu na věkovou skupinu mladé populace vyplývá z úvahy, že v tomto období životního cyklu je populace v nejvyšší míře vystavena vlivu návykových látek a snadno drogám podléhá. Z výzkumů Krajské hygienické stanice v Praze z let 1994, 1997 a 2000, která zkoumala mladistvou populaci ve věku 14–18 let vyplývá, že mnoho čtrnáctiletých má s kouřením a alkoholem již bohaté zkušenosti. Abychom zachytili nástup prvních zkušeností a zneužívání těchto látek,

což je pro prevenci to hlavní, věkovou hranici jsme v rámci tohoto výzkumu posunuli níže - věkové rozmezí sledovaného souboru tedy bylo 10 - 16 let.

Základní soubor tvoří žáci základních škol Jihočeského kraje 4. a 7. tříd, ve věku 10 - 16 let. Výběrový soubor byl více-
stupňový. V prvním stupni výběru byli vybráni žáci základních škol Jihočeského kraje, ve druhém stupni výběru pouze žáci 4. a 7. tříd. Pro primární sběr dat byla použita metoda dotazování, technika ve třídě vyplňovaného a sbíraného dotazníku. Metoda byla zvolena z několika důvodů: sběr dat se mohl odehrát v krátkém časovém úseku a respondenti mohli mít větší pocit anonymity. V každé škole, v níž byl prováděn výzkum, byla k dispozici zapečetěná krabice, do níž respondenti odevzdávali své dotazníky. Tímto způsobem byla zaručena absolutní anonymita zjišťovaných údajů. Dotazníkové šetření proběhlo na jaře roku 2006. Celkem bylo rozdáno 3000 dotazníků, nazpět se vrátilo 2764 dotazníků. Návratnost tedy činila 92 %. Při zpracování výsledků bylo nutné 114 dotazníků vyřadit, protože nebyly úplně vyplněny. Do výzkumu bylo tedy zahrnuto celkem 2650 dotazníků, které reprezentují výpovědi 7 % populační skupiny deseti- až šestnáctiletých základních škol Jihočeského kraje. Ve vzorku jsou rovněž zastoupeny dívky (50 %) a chlapci (50,0 %). Základní soubor z hlediska věkového složení tvořilo 10 % desetiletých, 15 % jedenáctiletých, 16 % dvanáctiletých, 17 % třináctiletých, 17 % čtrnáctiletých, 18 % patnáctiletých a 8 % desetiletých.

Výsledky

V oblasti kouření se sledovala pravidelnost resp. frekvence kouření a množství vykouřených cigaret v životním a měsíčním horizontu (aktuální kouření). Zjišťován byl také věk prvních zkušeností s kouřením. Uživatelé tabáku byli rozděleni na kuřáky a nekuřáky (abstinance). Kuřáci byli dle frekvence resp. pravidelnosti rozděleni na experimentátory (v životě kouřili, ale během posledního měsíce nekouřili), na příležitostné resp. sváteční kuřáky (kouřili s řidší než denní frekvencí v posledním měsíci) a na pravidelné kuřáky (kouřili s denní frekvencí). Pravidelní kuřáci byli rozděleni na slabé kuřáky (do 10 cigaret denně) a na silné kuřáky (více než 10 cigaret denně).

U pití alkoholu se sledovala frekvence pití alkoholu, frekvence opilosti v životním a měsíčním horizontu. Konzumenti alkoholu byli rozděleni na abstinenty (nikdy v životě nepili alkohol), na aktuální abstinenty (nepili alkohol v posledním měsíci), na příležitostné resp. sváteční pijáky (pili alkohol 1 - 2x v posledním měsíci) a na pravidelné pijáky (3x a více v posledním měsíci). Aktuální opilost v posledním měsíci byla rozdělena na častou opilost (3x a více za měsíc) a velmi častou opilost (10x a více za měsíc). Zjišťován byl také věk prvních zkušeností s pitím alkoholu a věk první opilosti.

Diskuse

Nikdy v životě nekouřilo pouze 49 % respondentů, ostatní již tabák okusili. Jedná se poměrně o vysoké číslo vzhledem k tomu, podle výzkumu Občané o kouření provedeného v roce 2008 Centrem veřejného mínění u populace starší než 15 let nikdy v životě nekouřilo 46 % dotazovaných. Podle šetření Mládež a návykové látky v České republice, provedeného

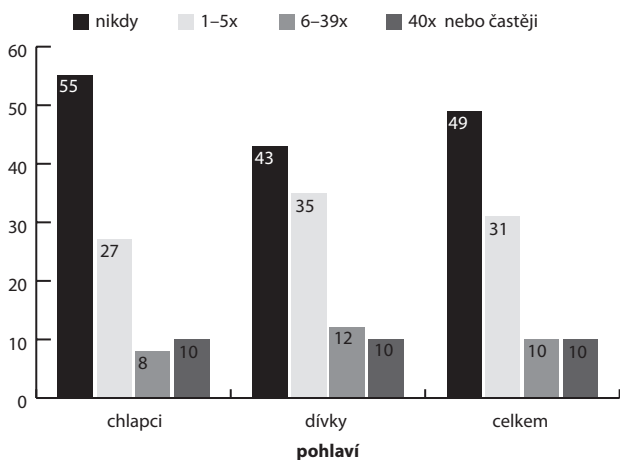
v roce 2000 v populaci 14 - 19 letých Krajskou hygienickou stanicí hlavního města Prahy, bylo 23 % dotazovaných úplně nekuřáky. Důležitý je ukazatel aktuální frekvence kouření - kouření v posledním měsíci: v posledních 30 dnech se zdrželo kouření tabáku 77 % dotazovaných, ostatní nikoliv, zatímco výzkum Mládež a návykové látky uvádí 59 % dotazovaných. Více než desetina dětí - 11 % je pravidelnými kuřáky - kouří denně. Výzkum Mládež a drogy z roku 2000 uvádí více jak pětinu (21 %) pravidelných kuřáků. Pravidelných silných kuřáků, kteří kouří pravidelně nad deset cigaret denně, jsou více než 3 % ze zkoumaného souboru deseti až šestnáctiletých. Ze srovnání studií MAD mezi roky 1994 a 2000 v jednotlivých letech vyplývá, že podíl kuřáků z řad školních dětí roste. Podíl nekuřáků v posledních ročnících základních škol klesl o devět procent, podíl výjimečných či příležitostných kuřáků zůstal stejný, ale podíl pravidelných kuřáků, kteří po cigaretě sáhnou každý den, stouply dvojnásobně z 11 % v roce 1994 na 21 % v roce 2000. Podíl pravidelných silných kuřáků, kteří kouří více jak deset cigaret denně, stoupl z 2 % na 5 % [Polanecký et al. 2001a: 22]. Srovnáme-li výsledky výzkumu provedeného Jihočeském kraji v roce 2006 s výsledky výzkumu Mládež a návykové látky v roce 2000, děti zahrnuté do výzkumu Mládež a návykové látky mají větší životní zkušenosti s kouřením a jsou také více pravidelnými kuřáky, což může být ovšem způsobeno vyšším věkovým složením sledovaného souboru (14 - 19 let) oproti naší provedené studii - v silném a pravidelném kouření vedli osmnácti- a zejména devatenáctiletí. Podobný vliv se projevil i v případě alkoholu. Podle rozsáhlé studie HBSC (The Health Behaviour in School Aged Children) dochází také ke zřetelnému nárůstu počtu kuřáků mezi dětmi: v roce 1994 kouřilo denně 8,8 % dětí ve věku 15 let, o 4 roky později v roce 1998 bylo v této věkové kategorii už 13,3 % pravidelných denních kuřáků [Hrubá et al. 2003: 29].

Rozdíl mezi dívkami a chlapci je patrný z poměru nekuřáků, kdy nikdy v životě nekouřilo 55 % chlapců a 43 % dívek. K těm bychom ovšem v životním horizontu měli přičíst ojedinělé experimentátory, kteří si kouření zkusili maximálně pětkrát, a takových je u dívek 35 % a u chlapců 27 %. Z hlediska životního horizontu je zkušenost s kouřením u dívek tedy o něco vyšší než u chlapců. Dívky jsou také více často než chlapci aktuálními kuřáčkami (v posledních 30 dnech vůbec nekouřilo 72 % dívek a 82 % chlapců) a jsou častěji než chlapci příležitostnými kuřáky (15 % u dívek ve srovnání se 7 % u chlapců). Počet pravidelných kuřáků je u dívek a chlapců téměř vyrovnaný (13 % dívek a 11 % chlapců). Podobná situace se prokázala i ve studii Mládež a návykové látky v České republice, podle níž byly dívky stejně často jako chlapci aktuálními kuřáčkami, chlapci ale kouřili častěji pravidelně (denně) a více z nich je silnými kuřáky, zatímco více dívek zůstává u příležitostného či slabšího kouření.

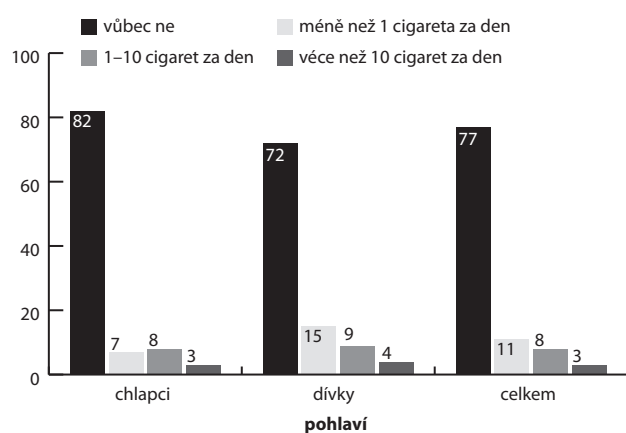
Z hlediska životního horizontu zkušenosti s kouřením rostou s věkem. Zatímco nikdy v životě nekouřilo 72 % desetiletých, u šestnáctiletých nikdy v životě nekouřilo jen 25 %. 40x a častěji v životě kouřila 2 % desetiletých, u šestnáctiletých to bylo už téměř 36 %. Podíl aktuálních kuřáků obecně, zejména těch pravidelných a silných, také pravidelně narůstají s postupujícím věkem. V silném a pravidelném kouření tak vedou šestnáctiletí a následují je čtrnácti-, patnáctiletí. Zatímco u desetiletých tvoří silní pravidelní kuřáci necelá 1 %, u šestnáctiletých je to už téměř 13 %. Podobná situace se projevila v rámci

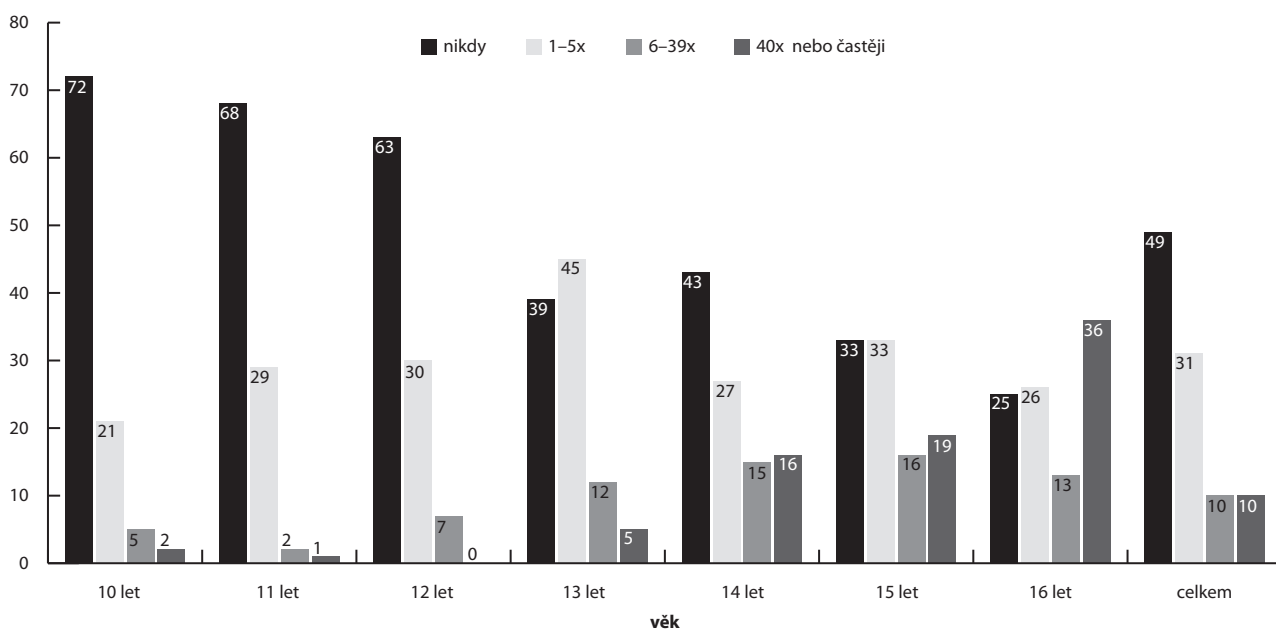
Graf 1: Kouření za život ve vztahu k pohlaví

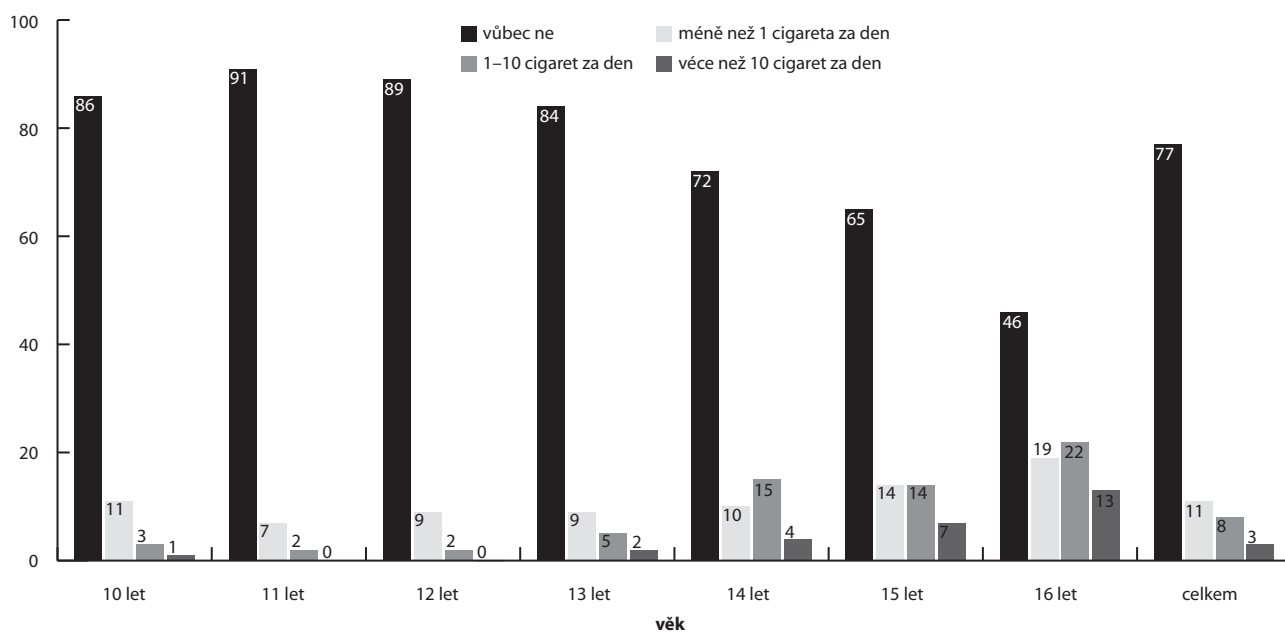
Graf 2: Kouření během posledních 30 dnů ve vztahu k pohlaví

Graf 3: Kouření za život ve vztahu k věku

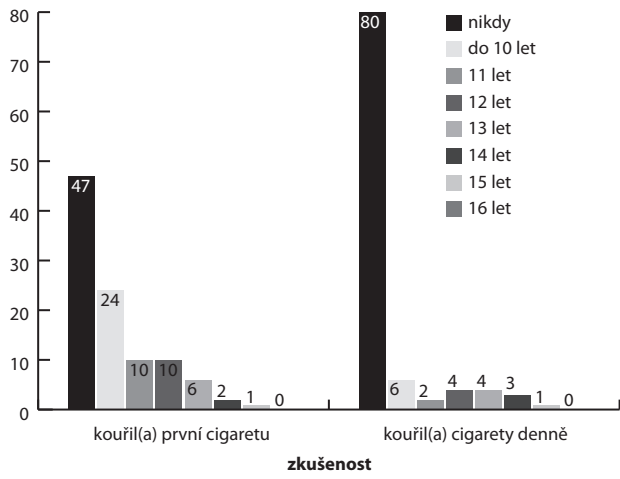

Graf 4: Kouření během posledních 30 dnů ve vztahu k věku

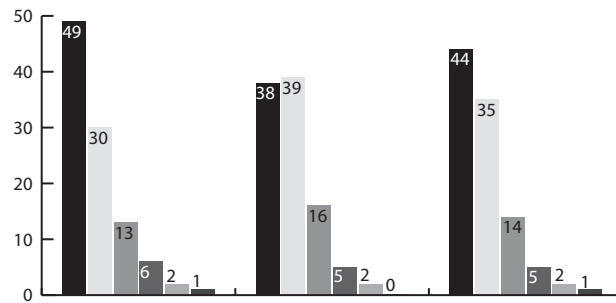

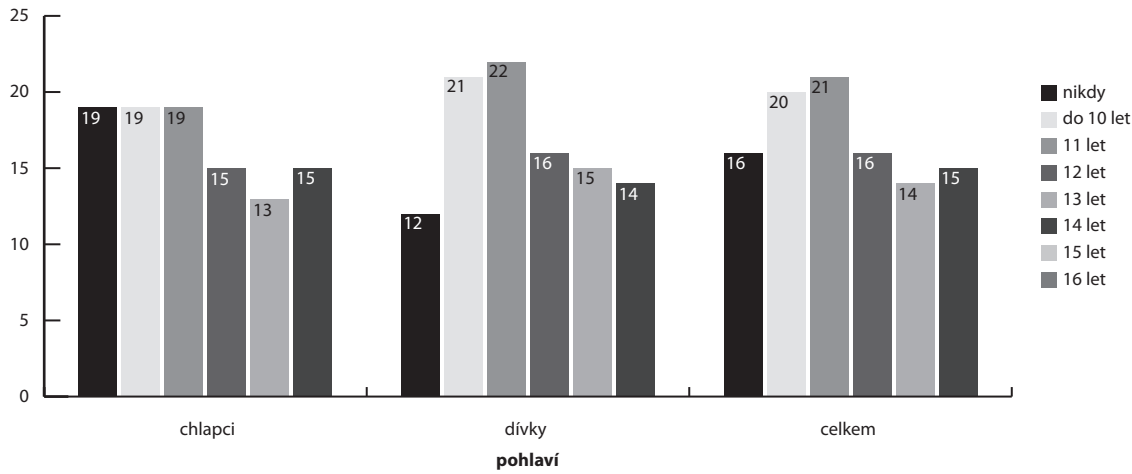
Graf 5: Věk prvních zkušeností s kouřením

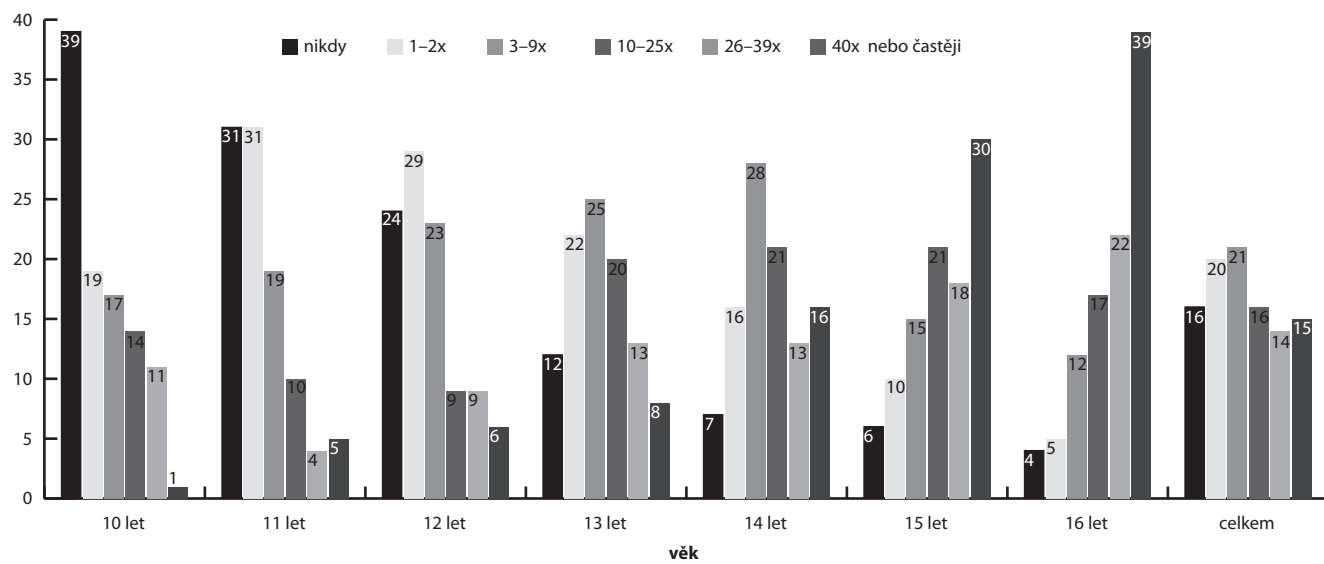
Graf 7: Pití alkoholu během posledních 30 dnů ve vztahu k pohlaví

Graf 6: Pití alkoholu za život ve vztahu k pohlaví

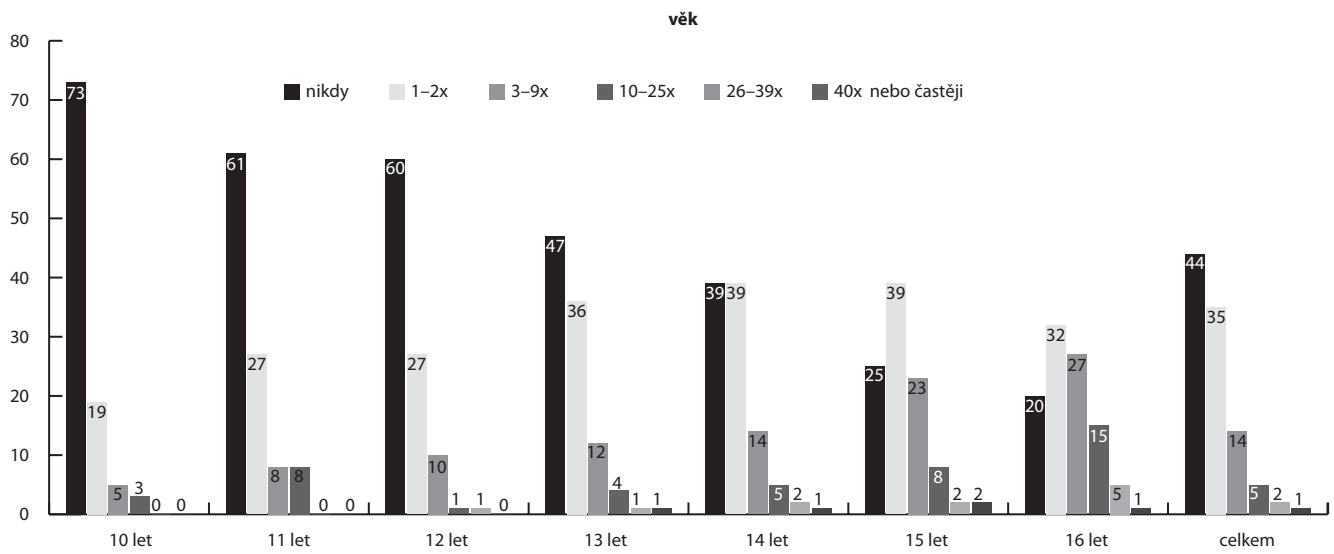

Graf 8: Pití alkoholu za život ve vztahu k věku

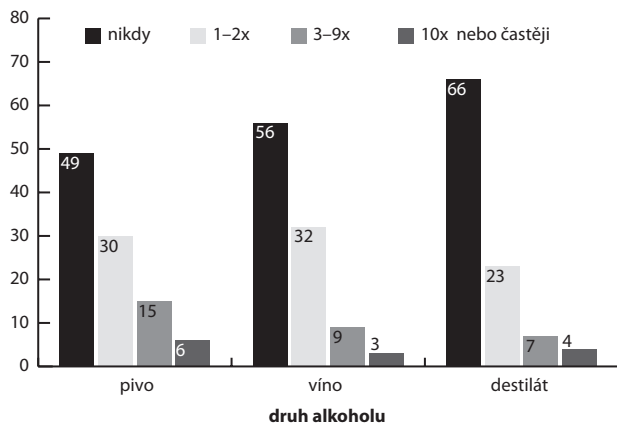

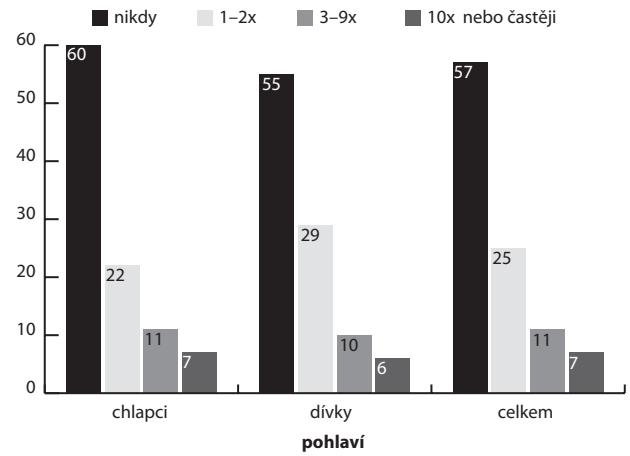
Graf 9: Pití alkoholu během posledních 30 dnů ve vztahu k věku

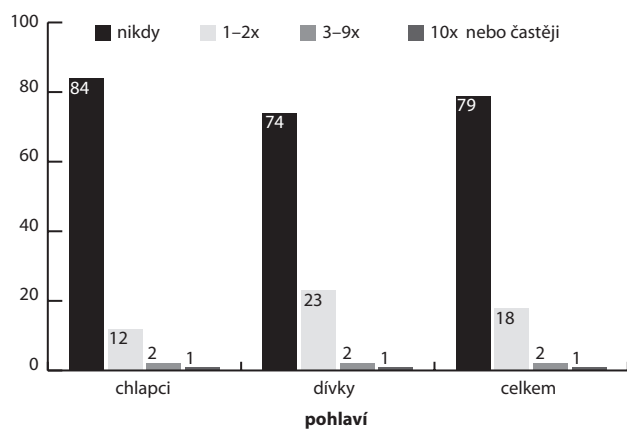
Graf 10: Pití jednotlivých druhů alkoholu během posledních 30 dnů

Graf 11: Opilost za život ve vztahu k pohlaví

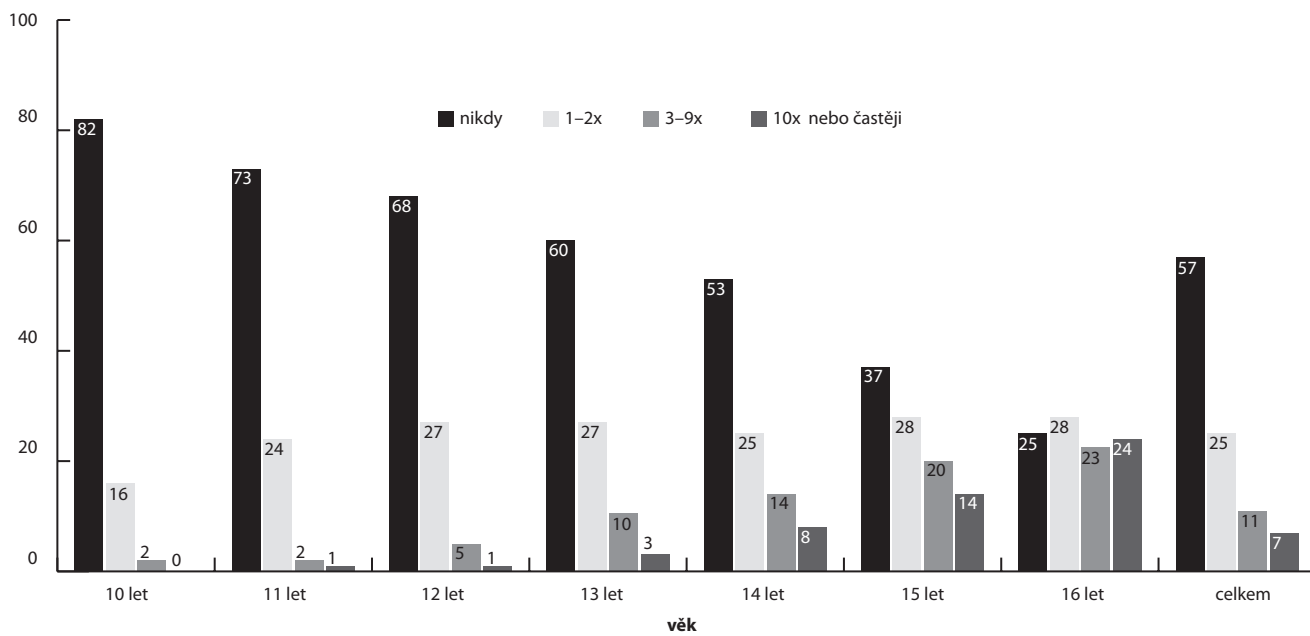

Graf 12: Opilost během posledních 30 dnů ve vztahu k pohlaví

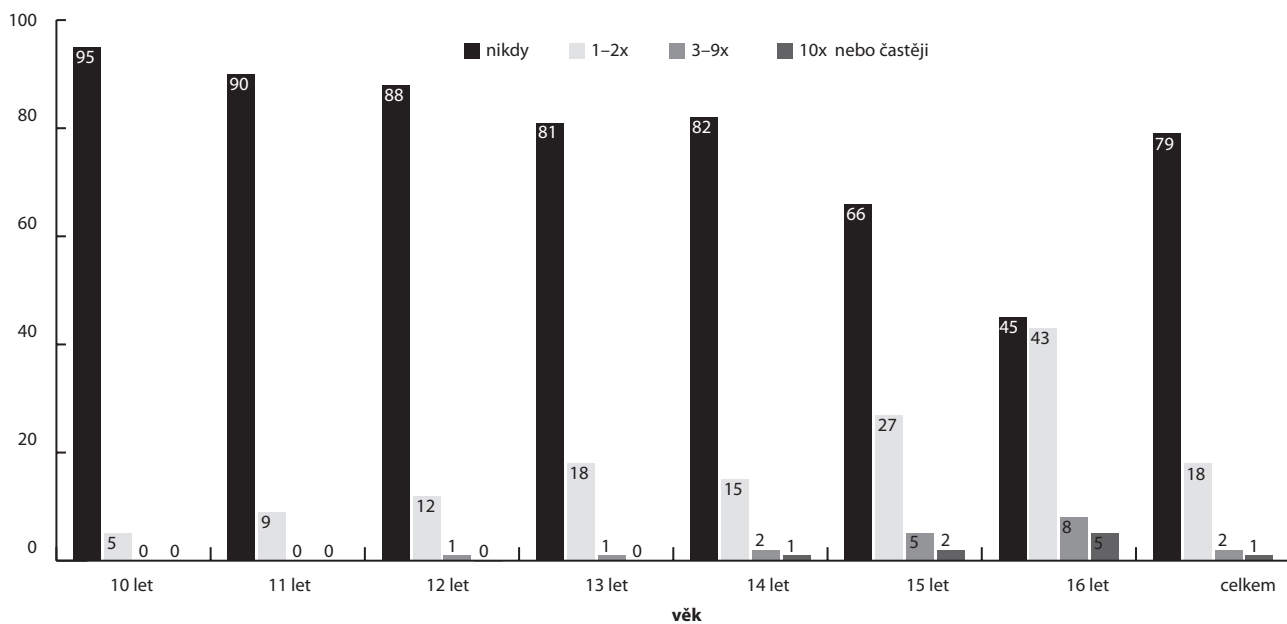

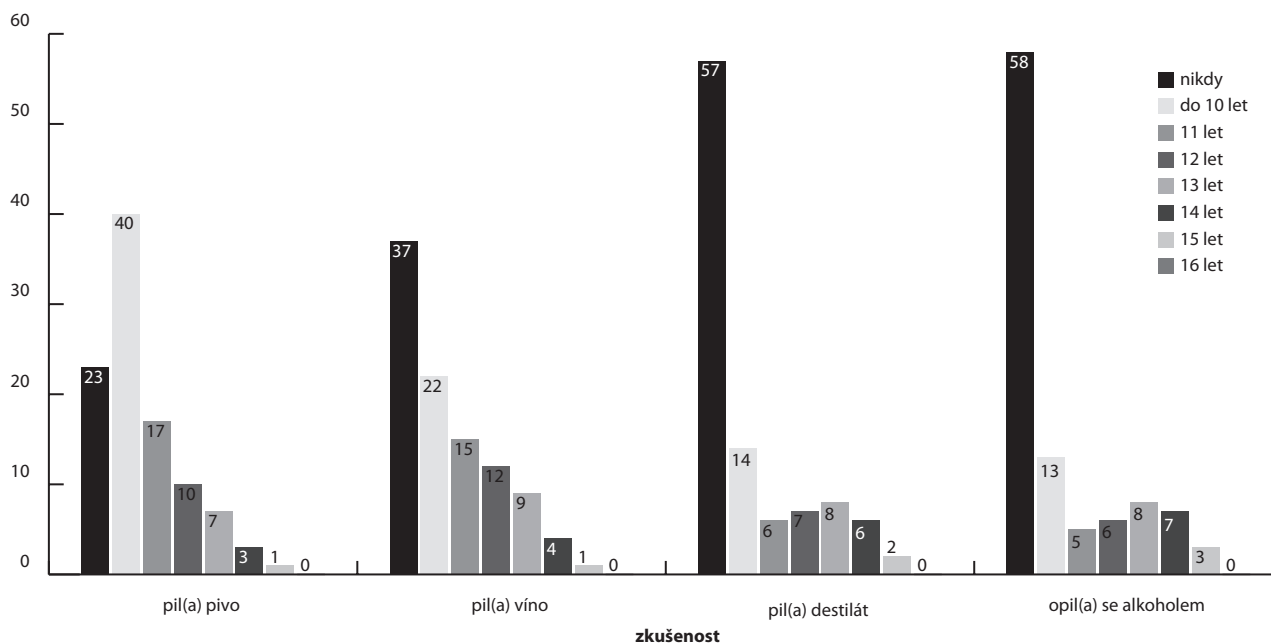
Graf 13: Opilost za život ve vztahu k věku

Graf 14: Opilost během posledních 30 dnů ve vztahu k věku

Graf 15: Věk prvních zkušeností s alkoholem

výzkumu *Mládež a návykové látky* z roku 2000, kde v silném a pravidelném kouření vedli osmnácti- a zejména devatenáctiletí: zatímco ve skupině čtrnáctiletých to byla necelá 2 % pravidelných silných kuřáků, ve věkové skupině devatenáctiletých to bylo již přes 13 % [Polanec et al. 2001b: 20].

Z šestnáctiletých bylo téměř 35 % denními kuřáky a téměř 13 % silnými kuřáky. Podle studie ESPAD se v roce 2007 se vyskytovalo 25 % denních kuřáků a 8 % silných kuřáků, v roce 2003 27 % denních kuřáků a téměř 8 % silných kuřáků. V roce 1999 bylo silných kuřáků ve stejně staré populaci celkem 8,5 % a v roce 1995 5 %. V porovnání s minulými lety se rozdíl v kouření mezi pohlavími vyrovnávají [www.adikologie.cz].

Do 10 let téměř čtvrtina všech dětí (24 %) vykouří svou první cigaretu a 6 % dětí se do 10 let stává pravidelnými kuřáky. Nejčastěji se potom s pravidelným (každodenním) kouřením začíná kolem 12 a 13 let. Po třinácti už podíl těch, kteří teprve začínají s pravidelným kouřením, prudce klesají. V prvé půli devadesátých let jsou výrazněji než na samém konci devadesátých let zastoupeny nejmladší skupiny kuřáků začátečníků do dvanácti let věku (14,9 % v roce 1994, 10,3 % v roce 2000). V roce 2000 jsou naopak o něco vyšší podíly těch delších kuřáků, kteří s kouřením začali později, mezi 13. a 16. rokem věku (22,3 % v roce 2000, 18,6 % v roce 1994) [Polanec et al. 2001a: 22]. V souboru pražských středoškoláků zařazeném do mezinárodní studie ESPAD v roce 2003 (The European School Survey Project on Alcohol and Drugs) ti, kteří ve svém životě kouřili alespoň desetkrát, začínali kouřit v průměru ve věku 11,9 let (hoši) až 12,9 let (dívky). Silní kuřáci (10 a více cigaret za den) začínali kouřit v průměrném věku 11,8 let, slabší kuřáci o téměř rok později (12,6 let). Mezinárodní srovnání ukázalo, že kouření a jiné rizikové chování se

vztahem k návykovým látkám se u české mládeže vyskytovalo ve větší míře, než u vrstevníků z jiných evropských zemí [Hrubá et al. 2003: 29].

Abstinentů, kteří se úplně zdržují pití alkoholu, je ještě mnohem méně – pouhých 16 % adolescentů v životě alkohol nepožilo. Podstatný je ale údaj za poslední měsíc: jen necelá polovina dotázaných (44 %) v posledním měsíci alkoholu neholdovala. Podle údajů z výzkumu *Mládež a návykové látky* z roku 2000 nikdy alkohol nepožila pouhá 2,5 %, jen necelá čtvrtina dotázaných alkoholu neholdovala v posledním měsíci. Ze srovnání výsledků studie *Mládež a drogy* v letech 1994 až 2000 vyplývá, abstinenců a zcela výjimečných konzumentů na základních školách ubylo a těch, kteří holdují alkoholu, podstatně přibýlo. Rozdíly v míře abstinence mezi oběma časovými body vysvětluje zejména růst podílů svátečních, tedy těch, kteří se alkoholu napijí jednou, dvakrát za měsíc. Podíl těchto svátečních pijáků ovšem dosahuje v roce 2000 násobků podílu jejich vrstevníků v roce 1994.

Z nápojů v popularitě mezi mládeží již tradičně vede pivo následované vínem a poté destiláty. Pivo je nejrozšířenějším nápojem, které se pije s největší frekvencí: více než pětina dotázaných (21 %) pije pivo častěji než 3x za měsíc a více než 6 % si dá pivo přinejmenším každý třetí den. Víno je o něco méně rozšířené než pivo: v posledním měsíci ho pilo o 7 % dětí méně (44 %) než pivo (51 %). Častěji než 3x za měsíc ho pije 12 % dotázaných, každý třetí den 3 % dotázaných. Nejméně oblíbené jsou mezi mladými destiláty, které v posledním měsíci pilo 34 % dotázaných. 11 % dotázaných je pije častěji než 3x za měsíc a téměř 4 % dotázaných dokonce každý třetí den.

Podíl úplných abstinentů v životním horizontu u chlapců jsou 19 % a u dívek 12 %. Podstatnější je opět rozdíl ve frekven-

ci během posledního měsíce, kdy aktuálními abstinenty jsou dívky ve 38 % a chlapci ve 49 %. V abstinenci mezi chlapci a dívkami tedy není významný rozdíl. U konzumentů je však odlišná frekvence pití alkoholických nápojů, tedy to, jak často alkoholické nápoje pijí. Dívky nepijí alkohol tak často a pravidelně jako chlapci, ale spíše společensky a příležitostně popíjejí.

Z hlediska životního horizontu je možné pozorovat, že zkušenosti s konzumací alkoholu rostou s věkem. Pod průměrem v abstinenci jsou jen mladí ve věku 10, 11 a 12 let, ostatní věkové kategorie jsou již nad průměrem v abstinenci u sledovaného souboru. U aktuálního pití tolerance k alkoholu plynule roste s věkem – nejvyšší nárůst těch, kteří pijí často (více jak 3x v měsíci) je mezi 15 a 16 lety. Z desetiletých takto často pijí 8 %, z jedenáctiletých je to více než desetina (11 %), z dvanáctiletých je to 12 %, z třináctiletých téměř pětina (18 %), ze čtrnáctiletých více než pětina (22 %). A zatímco v patnácti je to 35 %, v šestnácti je to už téměř polovina (48 %) mladých. Podle výsledků studie Mládež a návykové látky v ČR z roku 2000 se prokázalo též, že tolerance k alkoholu roste s věkem, přičemž nejvyšší nárůst těch, kteří pijí často, byl mezi 17 a 18 lety. Podle výsledků studie ESPAD 3x a více měsíčně pilo alkohol během posledních 30 dnů v roce 1999 16,8 %, v roce 2003 17,5 %, v roce 1999 16,8 % a v roce 1995 13,9 %.

Největší zkušenosti s alkoholem získali dotazovaní do věku 10 let. Alespoň 1 sklenici piva vypilo do 10 let 40 % dotazovaných, v dalších letech již podíl těch, kteří měli první zkušenosti s pivem klesají. Alespoň 1 sklenici vína vypila do 10 let více než pětina dotazovaných (22 %), s rostoucím věkem se první zkušenosti s pitím vína opět snižují. Alespoň 1 sklenici destilátu vypilo 14 % dotazovaných do 10 let, poté podíl zkušeností s rostoucím věkem opět klesá, s dalším maximem ve 13 (8 %) a 12 (7 %) letech. Podle studie HBSC (Mezinárodní studie Mládež a zdraví) se s rostoucím věkem stává pití stále běžnější. Pití alkoholických nápojů ve věku 11 let není ještě příliš rozšířené, ve 13 letech pije pivo alespoň jednou týdně nebo častěji celkem 21% chlapců a 8 % dívek, ve věku 15 let pije pivo 37 % chlapců a 23 % dívek [www.hbsc.org].

Zda a hlavně jak často se člověk opíjí, je důležitým indikátorem nadužívání a zneužívání alkoholu. Také může nepřímo vypovídat o toleranci organismu k alkoholu a i o sociální toleranci daného prostředí k mladým lidem. Nejprokazatelnější je údaj – sebeodhad za poslední měsíc. Celoživotní horizont je dobrý spíše k odhadu podílu těch, kteří alkohol buď nepijí – úplných abstinentů (jak již víme, jde o 16 % všech dotazovaných) a nebo umějí s ním zacházet, umějí pít s mírou. V životním horizontu se nikdy neopilo 57 % a dalších 25 % jen jednou či dvakrát. Riziko aktuální opilosti je na relativně vysoké hladině, o čemž svědčí údaj o bilanci posledního měsíce před dotazováním: 21 % respondentů – tedy více než pětina – uvedla, že se do stavu opilosti v posledním měsíci dostali a navíc

zhruba každý sedmý se dokázal opít každý týden. V Časté a velmi časté opilosti není mezi chlapci a dívkami patrný rozdíl. Ve studii Mládež a alkohol z roku 2000 nikdy nebylo opilých v životě 29 % respondentů, v posledním měsíci se opila více než třetina respondentů.

Podíl intoxikovaných a také častost (frekvence) opilství v životním i měsíčním horizontu roste plynule s věkem až do 16 let. V 16 letech tvoří již podíl dětí s aktuální zkušeností intoxikace alkoholem za poslední měsíc více než polovinu (56 %). Z patnáctiletých se během posledního měsíce opil každý třetí, ze třinácti a patnáctiletých se během posledních 30 dní opil zhruba každý pátý z nich a vysoký je také podíl jedenácti- a dvanáctiletých – zhruba každý desátý z nich se během posledního měsíce opil. Opilých bylo 3x a více v posledním měsíci 13 % šestnáctiletých ve srovnání s 13,5 % ve studii ESPAD v roce 2007.

Velkou výpovědní hodnotu má i věk první opilosti, který ukazuje první předávkování alkoholem: téměř čtvrtina (24 %) dotazovaných se stihla opít do 13 let. Nejčastější odpovědi respondentů – 13 % je, že se poprvé opili do deseti let. Podle studie Mládež a návykové látky ubylo mezi žáky základních škol těch, kteří se ještě v tomto stádiu života nestihli opít: zatímco v roce 1994 jich bylo skoro 60 %, o šest let později již necelých 50 %. V první půli devadesátých let jsou – podobně jako u tabakistů – oproti údajům za rok 2000 posíleny nejmladší kategorie dětí, které již mají první „opici“ za sebou. Meziroční nárůsty rané opilosti v uplynulém období se tedy odehrávaly mezi 13 – 16 lety. Podle výsledků studie HBSC bylo opakovaně alkoholem intoxikovaných chlapců 12 % mezi 13 letými a 38 % mezi 15letými. U dívek se jednalo o 6 % a 29 %. Studie byla provedena poprvé v roce 1994 a situace je oproti roku 1994 závažnější.

Závěr

Kouření se stává významným a závažným problémem zdravotnickým, ale i celospolečenským nejen u nás, ale i ve světě. Každá epidemie má svůj začátek, vrchol a pak odeznívá. Nejdříve začnou kouřit muži, pak ženy, tolerance jejich kouření dosáhne vrcholu a klesá, ale se 30 letým zpožděním ještě přichází vrchol mortality na nemoci způsobené kouřením. S jistým zpožděním se totéž opakuje u žen. To, co se odehrálo před 20 či 30 lety v USA, Kanadě nebo velké Británii, prožíváme nyní my [Kastnerová, Žižková 2007a: 81]. Z výsledků studie provedené u dětí 4. tříd základních škol Jihočeského kraje se prokázalo, že rozdíly v kouření a pití alkoholu mezi pohlavími jsou vyrovnané, zkušenosti s kouřením i pitím alkoholu rostou s věkem, věk prvních zkušeností a kouření i pitím alkoholu se snižuje pod hranici 10 let a stále přibývá rizikových forem kouření a pití alkoholu.

- Čermák, M. 2006. „Konec pasivního kouření. Svět nekuřáků.“ *Zdravotnické noviny* 15: 12-15.
- Hrubá D. et al. 2003. „Začátky kouření českých adolescentů. Hygiena.“ *Časopis pro ochranu a podporu zdraví* 1 (48): 29-41.
- Kastnerová M., B. Žižková 2007a. „Vývoj tabakismu u nás a ve světě.“ *Prevence úrazů, otrav a násilí* 1 (3): 77-79.
- Kastnerová M., B. Žižková 2007b. „Kouření jako zdravotně sociální problém.“ *Prevence úrazů, otrav a násilí* 2 (3): 183-189.
- Králíková, E. et al. 2005. „Doporučení pro léčbu závislosti na tabáku.“ *Časopis lékařů českých* 5: 327-333.
- Nešpor, K. 2002. „Průchozí“ drogy. *Co by měli vědět rodiče a další dospělí, kteří se starají o děti a dospívající*. Praha: 2002. SZÚ.
- Občané o kouření. [online], [cit. 2008-07-10]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz>.
- Polanecký et al. 2001a. *Mládež a návykové látky v České republice – trendy let 1994 – 1997 – 2001*. Praha: 2001a. Hygienická stanice hlavního města Prahy.
- Polanecký et al. 2001b. *Mládež a návykové látky v České republice – 2000*. Praha: Hygienická stanice hlavního města Prahy.
- Studie HBSC. [online], [cit. 2008-30-03]. Dostupné z: <http://www.hbsc.org>.
- Studie ESPAD. [online], [cit. 2008-30-03]. Dostupné z: <http://www.adiktologie.cz>

Markéta Kastnerová je absolventkou 1. LF UK a Fakulty agrobiologie, potravinových a přírodních zdrojů České zemědělské univerzity v Praze. Od roku 2005 působí na Krajské hygienické stanici Jihočeského kraje se sídlem v Českých Budějovicích a také na katedře veřejného a sociálního zdravotnictví Zdravotně sociální fakulty Jihočeské univerzity. Věnuje se vědecké a pedagogické činnosti v oblasti veřejného a sociálního zdravotnictví a prevence a podpory zdraví. Lze ji kontaktovat na adrese: marketa.kastnerova@gmail.com

Pojem „společenská soudržnost“ v názorech veřejného mínění a hodnotové postoje k uspořádání společenských vztahů*

Conceptions of the term “social cohesion” in public opinion and value orientations to fabric of social relationships

Jiří Šafr

Abstract: The article pursues how the concept of „social cohesion“ is understood by the Czech public. Firstly, the respondents predominantly do not know the concept; in addition spontaneous answers to the open-ended questions show that different meanings are associated with this concept. The second part analyses the battery of statements “what creates a cohesive society”. Three latent dimensions were identified: values of reciprocity and equality, collective identity and European liberalism. We can consider them general value orientations to arrangement of social relations. Only the first dimension is very weakly linked with the position in society. Correlations with political orientations and preferences, albeit weak, corroborate two-dimensionality of political values of the Czech population. In general, we can find two basic meaning spheres in public opinion, how should be achieved a cohesive society: consensus (a unity of values, common goals) and “functional interpersonal relations” (social justice, solidarity, mutual assistance, decency and confidence).

Key words: social cohesion, public opinion, value orientations

Znalost pojmu společenská soudržnost

V tomto článku sledujeme, jak česká veřejnost chápe pojem „společenská soudržnost“, zda se k němu vážou odlišné sémantické dimenze a jaké hodnotové orientace stojí za představami o utváření soudržné společnosti. Pojem sociální soudržnost se objevuje ve veřejném diskursu teprve v posledních několika letech a to především v souvislosti s politikou Evropské unie a vládním programem. Dá se říci, že se vyskytuje pře-

devším v rámci odborné debaty, do běžného jazyka v odpovídajícím významu jako redukce nerovností, především regionálních, a vytváření společných evropských institucí rozhodně neproniká (podrobněji k prakticko-politickému konceptu koheze viz [Šafr, Sedláčková 2006]). Nicméně, samotný pojem „soudržnost“ ve vztahu k druhým lidem a jako charakteristika sociálních pout je čas od času v běžném diskursu používán, a to ve smyslu pospolitosti ať už národní nebo ve vztahu ke sportu jako týmová jednota. V běžném jazyce tak používá-

me pojmu soudržnost obyčejně ve významu pojmu *solidarita*, tedy jako „soudržnost, pospolitost; vzájemnou podporu, svornost, pocit sounáležitosti, ochotu k vzájemné pomoci a podpoře“ [Linhart et al. 2003: 345]. Jak uvidíme na výpovědích z otevřených otázek, v tomto smyslu chápe soudržnost společnosti i většina respondentů dotázaných ve výzkumu veřejného mínění.

Problematikou významu a chápání pojmu „společenská soudržnost“ se obšírně zabýval výzkum veřejného mínění z října 2004 a ledna 2005 provedený v rámci kontinuálního šetření *Naše společnost* (CVVM). Vezmeme-li v úvahu novost významu v kontextu politiky EU i relativní řídkost užívání slova soudržnost/soudržný v běžném jazyce nepřinesly odpovědi na otázku, zda se lidé setkali s pojmem „společenská soudržnost“ nečekané výsledky. Pouhá čtvrtina dotázaných (27 %) deklaruje, že termín zná. Jeho neznalost navíc dokumentuje i téměř pětina těch (18 %), kteří na otázku neuměli odpovědět. Obeznamenost roste s dosaženým vzděláním: s pojmem se setkali v porovnání s ostatními nejčastěji lidé s vysokoškolským vzděláním. Rozdíly z hlediska věku jsou spíše nepatrné: lidé středního věku (30-44 let) se vyznačují znalostí, pro úplně nejmladší (15-29 let) je naopak typická neznalost, podobně pro nejstarší generaci (60 a více let) je příznačné, že neumí odpovědět (chi-sq 2,11; p = 0,007).

Vedle znalosti pojmu výzkum zjišťoval i názor na to, zda vytvářet soudržnou společnost má vůbec cenu. Odpovědi tak mohou naznačit, jakou konotaci slovní spojení „společenská soudržnost“ mezi českou veřejností má. Zřejmě i díky formulaci otázky, která svým vysvětlením evokovala jednoznačně pozitivní charakter,¹ – ponechané pro účely časového srovnání v původním znění z výzkumu Soudržnost 2003 – je naprostá většina české veřejnosti přesvědčena o smysluplnosti významu vytváření společenské soudržnosti (89 % odpovědí rozhodně či spíše ano). Pouhá čtyři procenta nepovažují soudržnost za důležitou. Odpovědi se neliší podle věku, vzdělání, profese ani příjmu, pouze ženy uvádějí častěji oproti mužům, že vytvářet soudržnou společnost má rozhodně cenu.

Z uvedených odpovědí na otázky týkající se znalosti pojmu „společenská soudržnost“ a hodnocení její prospěšnosti je patrné, že pod tímto pojmem a jeho konotací si obyvatelé ČR vesměs umějí něco intuitivně představit, přesto ale existuje značná část populace, přibližně pětina, která na tyto otázky odpovědi nezná. Způsobeno je to tím, že se jedná o problematiku ve veřejném diskursu poměrně novou, ba můžeme říci, co se týče výskytu, ojedinělou, jejíž naléhavost je obecně považována za velmi nízkou.

Představy o pojmu společenská soudržnost – volné odpovědi na otevřenou otázku

Jak Češi chápou možné významy koheze podrobně ukazují odpovědi na otevřenou otázku: co si představujete pod pojmem „společenská soudržnost“ (CVVM leden 2005).² Cílem otevřeného dotazování bylo zjistit, v jakých souvislostech a rámcích o „společenské soudržnosti“ česká veřejnost uvažuje (a zda vůbec); tedy pokusit se o „porozumění argumentativního kontextu“ [Vávra 2006]. Dotázaní měli možnost uvést tři spontánní odpovědi. Abychom získali informaci ze všech výpovědí dohromady, analyzovali jsme je pomocí metody „multiple response analysis“, umožňující spojit více znaků

se stejnými hodnotami do jedné proměnné. Získali jsme tak 2349 odpovědí z 3111 možných. Podíl platných odpovědí byl vzhledem k dříve uvedené převažující deklarované neznalosti pojmu překvapivě velmi vysoký: 99 % dotázaných uvedlo alespoň jednu odpověď (přitom 2,7 % přiznalo, že „neví“), 78 % dvě a 50 % všechny tři. Ukazuje se tedy, že pokud se ptáme otevřenou otázkou, naprostá většina české veřejnosti má o obsahu pojmového spojení „společenská soudržnost“ určitou představu.

Původní individuální odpovědi, které byly CVVM zakódovány do 40 kódů, jsme kategorizovali do deseti základních skupin, tzv. kódového rámce uvedeného v tabulce 1 (podrobné členění se všemi získanými odpověďmi lze nalézt v [Šafr 2006: 65-66]). Jejich struktura i četnosti ukazují, že nelze v žádném případě hovořit o jedné univerzálně sdílené kategorii významu pojmu společenská soudržnost. Laické pohledy na soudržnost společnosti do značné míry odpovídají teoretickým konceptům, které jsme se snažili při jejich kódování uplatnit. V porovnání s přímým dotazem na znalost pojmu je do jisté míry překvapivým zjištěním, že pouze tři až čtyři procenta respondentů si pod společenskou soudržností neumí nic představit. V této souvislosti je třeba také zmínit, že tazatelé CVVM měli instrukci požadovat nějakou konkrétnější odpověď, než vágní opis že „společnost drží pohromadě“.

Nejčastěji je soudržnost vnímána jako solidarita na úrovni pomoci mezi jednotlivými lidmi (23 % odpovědí). Vedle ní se vyprofilovala čtvrtá skupina odpovědí, námi nazvaná jako „společenská solidarita“, která je sice také vázána na vzájemnost, ale spíše ve smyslu sociální spravedlnosti a rovnosti ve výsledku, či jako sociální smír (10 %). Druhou nejvíce zastoupenou skupinu významů pojmu soudržnost společnosti (22 %) představuje důraz na kvalitu mezilidských vztahů. Patří sem různé pro-sociální hodnoty, např. tolerance, úcta, slušnost, porozumění, upřímnost či úcta k ostatním. Do této skupiny jsme zařadili také důvěru k druhým lidem, ač v porovnání s jejím dominantně pozitivním hodnocením v baterii výroků „co vytváří soudržnou společnost“ (viz dále graf 2) se důvěra explicitně objevila pouze v jednom procentu volných odpovědí (ze všech tří otázek současně). Vezmeme-li ovšem v úvahu, že sociální důvěra představuje jakési „mazadlo kooperace, protože posiluje očekávání reciprocity“ [Misztal 2001], pak kategorie, kterou jsme nazvali „dobré vztahy a hodnoty vzájemnosti“, lze chápat ve své podstatě jako generalizovanou mezilidskou důvěru.

Vzhledem k zakořeněnému sklonu české populace k rovnostářství i související „etatistické tradice politické poddanosti a závislosti“ [Müller 2005] je poněkud neočekávaným zjištěním skutečnost, že se ve výpovědích nikterak neobjevuje akcent na přerozdělování od bohatých k chudým. Nejbližší má tak k tomuto obsahu uvedená skupina odpovědí nazvaná „společenská solidarita“, rozhodně se s ním ale významově zcela nekryje.

Z výše uvedených významových dimenzí se značně vymyká třetí skupina, která nepředstavuje nějaké kvality společenských vztahů, ale zdůrazňuje skupinovou resp. prostorovou podmíněnost významu slova soudržnost (14 % odpovědí). Do této kategorie jsme zařadili ty výpovědi, v nichž respondenti uváděli, že o soudržnosti je třeba hovořit pouze ve spojitosti s konkrétními skupinami. V této souvislosti byly zmiňovány úrovně jako národ, obec, profesní seskupení a malé sku-

piny jako např. sportovní klub. Tato skupina významů je značně heterogenní, neboť v sobě zahrnuje tak protikladné úrovně jako celospolečenskou dimenzi (5 %) na straně jedné a na druhé straně interpersonální dimenzi, kdy dotázaní uváděli, že o soudržnosti má smysl uvažovat jenom v souvislosti s malými skupinami (5 %).

Pátou skupinu (9 %) lze označit za dimenzi sociální integrace. Zastánci této představy společenské soudržnosti kladou důraz na konsenzus jako jednotu cílů, zájmů a názorů. Do další kategorie kolektivní identity založené na vlastenectví a tradici jsme zařadili i soudržnost vázanou na národní identitu ve slabé – deklarativní podobě při různých sportovních utkáních (6 %). Soudržnost vnímají respondenti také jako participaci, tedy jako aktivní občanství (8 %). Nejméně zastoupenou kategorií odpovědi (2 %) představuje důraz na svobodu a rovnost příležitostí pro všechny. Dodejme, že skupina ostatních uváděných významů, nejčastěji se jednalo o spokojenost lidí a bezpečnost, představuje pouhé jedno procento ze souhrnu všech tří možných odpovědí od každého respondenta.

Jak lidé přemýšlejí o soudržnosti, resp. zda a případně s jakými sémantickými strukturami se lze setkat, by měl naznačit vzájemný výskyt prvních dvou odpovědí bez ohledu na jejich pořadí. Uvažujeme pouze tyto odpovědi, neboť třetí možnost využila pouze polovina dotázaných, a lze se oprávněně domnívat, že u ní je vazba na předchozí významy spíše náhodná. Jde nám o to, v jakých kombinacích se významy společenské soudržnosti vyskytují (v tabulce 2 symetrizovaná matice párových četností). Pro názornost bylo použito pouze osm nejčastějších okruhů významů slova soudržnost, vynechány byly prázdné odpovědi a neví (33 % spoluvýskytů) a kategorie ostatní (0,8 %).

Pomineme-li častou kombinaci, kterou představují odpovědi pocházející pouze z druhé dimenze důvěra zahrnující dobré vztahy a hodnoty vzájemnosti (10 % odpovědí), tak nejčastější vzorec odpovědí na otázky, co je soudržnost, představují kombinace této a první dimenze označené jako altruismus (15 %). Pokud lidé o soudržnosti uvažují, tak je to nejčastěji právě v souhrně významu solidarity mezi lidmi (vzájemná pomoc, altruismus) a dobrých vztahů či hodnot vzájemnosti (úcta, důvěra, tolerance). Za zmínku ještě stojí kombinace první a čtvrté dimenze (8 %), tedy propojení solidarity „zdola“ (altruismus) i „shora“ (etatismus) a první dimenze solidarity „zdola“ spolu s třetí dimenzí upozorňující na potřebu chápat soudržnost ve vztahových a prostorových úrovních (10 %). Zdůrazněme, že převažuje ve třetině případů vzorec, v němž se vyskytuje kombinace určitého významu s prázdnou odpovědí (u všech tří výpovědí je to dokonce polovina), tudíž o reálně existující a hlouběji zakotvené sémantické struktuře slova společenská soudržnost v podstatě nelze hovořit.

Přejdeme nyní k celkové kompozici odlišných významů. Párové četnosti spoluvýskytů jsme symetrizovali a normalizovali pomocí Jaccardova koeficientu podobnosti a s použitím nemetrického mnohorozměrného škálování (MDS) zobrazili jejich vzájemnou podobnost ve dvourozměrném prostoru. V principu technika MDS redukuje vzdálenosti (ne/podobnost) objektů do nejčastěji dvojrozměrného prostoru, což umožňuje smysluplně interpretovat strukturu těchto distancí jako celku. Smyslem této analýzy je odhalit sémantické okruhy tak, jak je určuje vzájemný výskyt odlišných obsahů pojmu soudržnost. Jednoduše řečeno, zda existuje nějaká pravidelnost v tom, jaký význam nás napadne na prvním a druhém místě.

Tabulka 2. Chápání pojmu „společenská soudržnost“, procento odpovědí na 3 otevřené otázky, kódový rámeček, % odpovědí

Solidarita mezi lidmi (altruismus)	23
Dobré vztahy a společné hodnoty (důvěra)	22
Vztahové a prostorové úrovně (celospolečenská / skupinová / interpersonální)	14
Společenská solidarita shora (sociální spravedlnost, smír)	10
Integrace (jednota cílů, zájmů)	9
Participace – aktivní občanství (angažovanost)	8
Kolektivní identita, národ (vlastenectví, tradice, sportovní utkání)	6
Svoboda, rovnost příležitostí (spravedlnost)	2
Ostatní (spokojenost lidí, bezpečnost)	1
Neví	5
Celkem 2349 odpovědí	100 %

Zdroj: Naše společnost CVVM, leden 2005; věk 15+.

delnost v tom, jaký význam nás napadne na prvním a druhém místě.

Vzájemné vzdálenosti jednotlivých kategorií kódů prvních dvou otevřených otázek zobrazuje mapa objektů v grafu 1. Vidíme, že sémantický prostor pojmu sociální soudržnost není zcela jednoznačně vyprofilován. Znamená to, že ač existují popsání nejčastější vzorce odpovědí, tak struktura významů není celkově významově provázána ani zřetelněji ukotvena (jako by tomu bylo v případě, pokud by lidé spatřující soudržnost např. v národní identitě rovněž uváděli odpovědi ve významu integrace – jednoty cílů a zájmů). Odhalit, jaká kritéria či dimenze jsou v pozadí významů je nesnadné, zřetelně proti sobě stojí pouze na jedné straně národ či kolektivní identita (vlastenectví, tradice) a na druhé individualistická svoboda (rovnost v přístupu k lidem). Patrná je také středová pozice kategorie významů společenské soudržnosti označené jako altruismus/ vzájemná pomoc mezi jednotlivými lidmi, která představuje nejčastější kombinaci s ostatními obsahy. Vcelku se nicméně ukazuje, že významy pojmu společenská soudržnost se víceméně překrývají, resp. nemají výraznější logickou afinitu, což ovšem může být z působen i zkrácením v průběhu víceúrovňového kódování odpovědí.

Jak česká populace rozumí pojmu soudržnost společnosti a jaké významy si s ním asociuje, ukazují také odpovědi na otevřenou otázku, jak usilovat o to, aby společnost byla soudržná. Ta byla položena v rozsáhlém reprezentativním výzkumu „Sociální a kulturní soudržnost“ (2005-06),³ kde následovala po otázce, zda má smysl usilovat o to, aby byla naše společnost soudržná, na níž více jak dvě třetiny dotázaných odpovědělo kladně (67 %). Nejčastější skupinou odpovědí, jak soudržnost posilovat, byla vedle odpovědi neví (17 %) a jinak (24 %), opět dimenze kladoucí důraz na dobré mezilidské vztahy: tolerancí, solidaritou, charitou, spoluprací, vzájemnou pomocí; vzájemnou podporou a pochopením, slušností a ohleduplností; vzájemnou komunikací; úctou a respektem (17 % všech platných odpovědí). K nim je možno přiřadit i odpovědi: solidaritou, charitou, spoluprací, vzájemnou pomocí (10 %), tedy obdobu kategorie, kterou jsme ve výzkumu CVVM označili jako „solidarita mezi lidmi“ (altruismus). Poněkud odlišnou

Tabulka 2. Významy pojmu „společenská soudržnost“, společné výskyty v odpovědi na první a druhou otevřenou otázku

	altruismus	důvěra	prostor	solidarit	integrace	občan.p.	národ
altruismus (pomoc lidí)	-						
důvěra (dobré vztahy)	104	-					
prostor (skupiny)	74	40	-				
solidarita (shora)	79	16	15	-			
integrace (společné cíle)	30	24	29	11	-		
občanská participace	57	10	10	8	13	-	
národ (kolektivní identita)	25	4	13	7	10	7	-
svoboda (rovnost příležitosti)	7	5	0	4	6	1	1

Zdroj: Naše společnost, CVVM, leden 2005; věk 15+.

Poznámka: pouze platné odpovědi, varianty odpovědi s menší četností než 2 % případů nejsou zahrnuty, symetrizovaná matice

rovinu názorů na posilování společenské soudržnosti představuje výchova rodičů a školy (9 %) a výchova skrze sdělovací prostředky (2 %). Často byla také zastoupena dimenze práva, zákonů a spravedlnosti (9 %) a odpovědi požadující odstranění nerovnosti (6 %). Zmiňme ještě jeden okruh, byť představuje jen jedno procento odpovědí, který klade důraz na víru a náboženství. Jde o dimenzi, která se ve výpovědích ve výzkumu CVVM vůbec neobjevila. Také politické scéně připisuje česká veřejnost marginální význam. Jen tři procenta dotázaných se domnívají, že lepší politika, politici, program či nová politická strana by byly schopny zajistit soudržnost naší společnosti.

Shrneme-li výsledky odpovědi na otevřené otázky, co si česká veřejnost představuje pod pojmem „společenská soudržnost“, patrně jsou dvě skutečnosti. Na jedné straně odpovědi nejsou vzájemně výrazně konzistentně provázané, což naznačuje, že lidé nemají v této problematice vyhraněný názor, a zároveň nejčastěji uváděné odpovědi jasně ukazují na převládající důraz, který české veřejné mínění při chápání společenské soudržnosti klade na kvalitu mezilidských vztahů.

Názory na zdroje společenské soudržnosti

Názory veřejnosti na to, kde lze spatřovat zdroje společenské soudržnosti, sledoval výzkum Naše společnost v říjnu 2004 pomocí baterie třinácti předem definovaných odpovědí na otázku: „Co podle Vás vytváří soudržnou společnost?“. Jednalo se o upravenou verzi otázek původně navržených ve výzkumu Soudržnost z roku 2003 [Machonin et al. 2004]. Shodných výroků je pouze osm. Podrobný rozbor této původní baterie s jedenácti položkami lze nalézt v [Tuček 2004], časové srovnání 2003-2004 v [Tuček 2006].⁴

Z grafu 2 je patrné, že ve všech případech převažují kladné odpovědi. Z nabízených variant za nejdůležitější při vytváření soudržnosti společnosti chápou dotázaní suverénně vzájemnou důvěru mezi lidmi. Konfrontujeme-li předem standardizované výroky s obsahem dříve uvedených odpovědí na otevřenou otázku, na první pohled explicitně koncept důvěry ve veřejném diskursu za synonymum soudržné společnosti nemůžeme považovat. Nicméně připomeňme, že nejvíce otevřených odpovědí pocházelo z kategorie solidarita a dob-

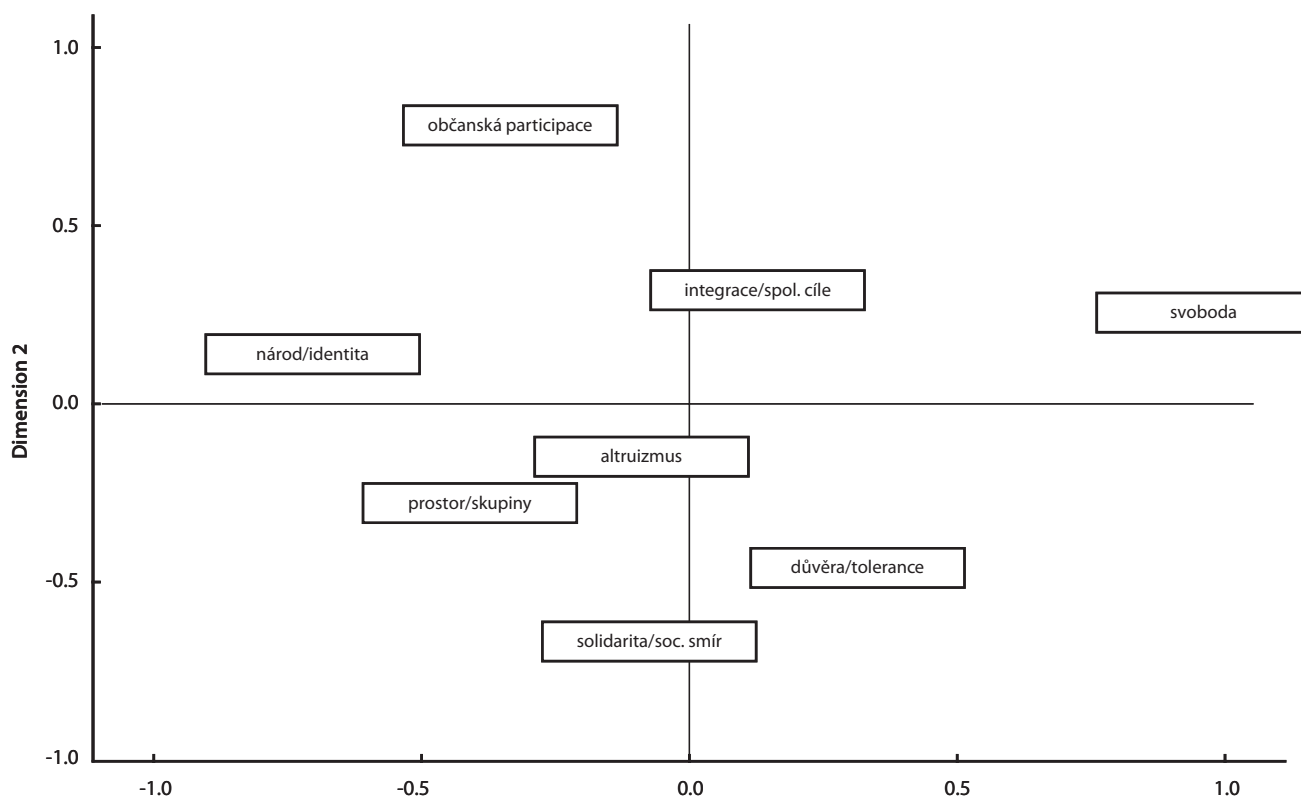
ré mezilidské vztahy, jejíž význam se s generalizovanou důvěrou značně překrývá.

Zdroje soudržnosti společnosti jsou dále respondenty nejčastěji spatřovány v sociální spravedlnosti a seberealizaci (min. 90 % kladných odpovědí), dále ve sdílených mravních hodnotách, ekonomické prosperitě, svobodě a národní sounáležitosti. Druhou skupinu odpovědí pak představují významy s nejnižší mírou kladných odpovědí, stále však převažujících, mezi které patří přináležitost k Evropě, důvěra k politikům a sdílená představa o budoucnosti (více jak čtvrtina záporných odpovědí). Zčásti sem patří ještě rovnost lidí jako zdroj společenské soudržnosti (23 % negativních odpovědí). Tato skupina otázek se s výjimkou rovnosti vyznačuje také tím, že respondenti na ně nejčastěji neuměli odpovědět. Podíl odpovědi „nevím“ u nich přesahuje 10 %.

Podobně jako v roce 2003 [srov. Tuček 2004: 32] se na prvních místech v závěsu za dominantní důvěrou mezi lidmi objevila sociální spravedlnost spolu se společně sdílenými mravními hodnotami, seberealizací pro většinu lidí a ekonomickou prosperitou. Poslední zmíněný zdroj soudržnosti se jako jedna ze tří nově zařazených možností oproti dotazníku z roku 2003 umístil na předním místě, zatímco druhé dvě nové položky „vědomí přináležitosti k Evropě“ a „důvěra k politikům“ se umístily až na posledním místě.

Pokud vezmeme v úvahu rozptyl odpovědi (připomeňme, že se jedná o určité zjednodušení, neboť škály byly pouze ordinální a čtyřbodové), pak nejvyšší mírou vnitřní neshody se vyznačují důvěra v politiky, přináležitost k Evropě a vědomí rovnosti (směrodatná odchylka větší než 0,8). Zastavme se na chvíli u rozrůzněnosti odpovědí spojujících soudržnost s rovností lidí. Patrně i v laickém diskursu je přítomná dvojakost významu rovnosti. Může se jednat o rovnost ve výsledku (princip equality), a nebo rovnost v přístupu (princip equity). Ze vzájemných korelací mezi odpověďmi je rovnost nejvíce vázána na sociální spravedlnost (Spearmanova korelace $RC = 0,49$ $p < 0,01$). Tato souvislost zůstává nejvyšší i při kontrole vlivu ostatních položek v baterii.⁵ Jinými slovy odpovědi rovnost a sociální spravedlnost měří do značné míry podobnou dimenzi. Tato struktura odpovědí by naznačovala, že rovnost jako zdroj soudržnosti je chápána respondenty spíše ve smyslu výsledku (equality). Nicméně korelace s položkou seberealizace pro většinu, kterou lze chápat jako určitého zástupce druhé-

Graf 1. Sémantický prostor pojmu „společenská soudržnost“, první a druhá odpověď na otevřenou otázku. Multidimenzionální škálování.

Zdroj: Naše společnost, CVVM, leden 2005; věk 15+.

Poznámka: metoda Proxscal, ordinalizované relativní vzdálenosti, normalizovaný stress 0,0177. Četnosti kombinací odpovědí na první dvě otázky z tabulky 2 transformovány na matici podobnosti pomocí Jaccardova koeficientu

ho principu rovnosti v přístupu (equity), je rovněž významná (RC = 0,38). Dodejme, že rovnost jako zdroj soudržnosti vykazuje pozitivní vztah s levo-pravou deklarovanou politickou orientací (RC = 0,12), jedná se po „vědomí sociální spravedlnosti“ a „společně sdílené představě o budoucnosti“ o třetí nejsilnější souvislost s levicovými postoji.

Interpretovat obsah pojmu „sociální soudržnost“ ve vědomí české veřejnosti pouze prostřednictvím položek obsažených v baterii otázek však nelze, neboť respondenti ve svých výpovědích byli omezeni výzkumníky předem připraveným seznamem nabízených možností víceméně všech nějakým způsobem pozitivně se společenskou soudržností svázaných. Otázkou tak je, zda předem definovaný koncept, co soudržnou společnost vytváří [viz Tuček 2004], plně pokrývá významy, které lidé pojmu soudržnost mohou připisovat. Pro posouzení obsahové validity – rozuměj úplnosti významové domény jevu, který zkoumáme – pochopitelně nemáme k dispozici žádný teoretický model, který by vysvětloval možnou strukturu významů pojmu „soudržnost společnosti“ v laickém diskursu. Nicméně porovnáme-li obsah analyzované baterie výroků se spontánními odpověďmi na otevřenou otázku, nalezneme značnou analogii. Nabízené varianty „co vytváří soudržnou společnost“ tak v podstatě opomíjí pouze tři dimenze objevující se ve volných odpovědích. První představuje občanská participace a aktivní občanství. Zde poznamenejme, že na ní je v teorii celospolečenské koheze kladen velký důraz [viz Šafr, Bayer, Sedláčková 2008]. Dalšími dvěma jsou pak právo a spravedlnost ve smyslu trestající spravedlnosti a rovněž významově odlišně postavená prostorová dimenze soudržnosti váží-

ci se na konkrétní skupiny.⁶ Klíčové dimenze solidarita, dobré vztahy mezi lidmi, společné hodnoty a svoboda spolu s rovností příležitostí jsou v baterii otázek zastoupeny (podrobněji k validitě baterie otázek viz [Šafr 2006: 60-62]).

Obě metody uplatněné při měření významu pojmu obecně ukazují, že lidé hledají prameny společenské soudržnosti nejčastěji na jedné straně ve vzájemné solidaritě, dobrých mezilidských vztazích resp. důvěře a na druhé straně v principech sociální spravedlnosti (rovnosti v přístupu). Soudržnost vnímaná jako národní identita a společné cíle se objevuje až v druhé polovině pořadí. V následující části budeme ve struktuře výroků hledat, zda existují různé sémantické dimenze „zdrojů společenské soudržnosti“ a jak jsou vázány na postavení dotázaných ve společnosti a jejich politické orientace.

Odlíšné dimenze názorů na zdroje společenské soudržnosti

Na uvedenou baterii otázek můžeme nahlížet dvojím způsobem. Jednak nám poskytuje vhled do toho, jak lidé soudržnosti společnosti rozumí jako pojmu, posloužit nám může ale i jako indikátor toho, jaké odlišné koncepty lidé považují za zdroje konsenzu a stability společnosti. Jedná se tedy o jakési základní hodnotové struktury ve vztahu k tomu, jak by společnost měla být uspořádána. V dalším kroku jsme proto hledali za pomoci explorační faktorové analýzy existenci latentních dimenzí v pozadí názorů na zdroje společenské soudržnosti.

Výsledky faktorové analýzy shrnuje tabulka 3. Předně v pozadí za názory na utváření společenské soudržnosti existují tři latentní dimenze – faktory, které dohromady vysvětlují 58 % variance. První faktor pojmenujeme jako „hodnoty vzájemnosti a rovnosti“, označit by se také mohl jako rovnostářství. Druhý faktor jsme nazvali „kolektivní identita“ a třetí „evropský liberalismus“. Poslední z nich vychází spíše ze spontánního dosahování soudržnosti „ze zdola“ (svoboda, demokracie, seberealizace) od jednotlivých lidí. Interpretovat druhý faktor jako čistě národní – ve smyslu nacionalismu je poněkud problematické, neboť v něm ne zcela zanedbatelnou roli hraje položka přináležitost k Evropě. Na to ukazuje i skutečnost, že ti, kdo se sami vymezují jako zastánci „národního a vlasteneckého politického programu zdůrazňujícího národ a kladoucího na první místo národní zájmy“ (hlásí se k němu 4 % respondentů), mají v průměru pozici na faktoru „kolektivní identita“ slabší (resp. stejnou) než zastánci jiných politických proudů. Podobně tomu je i u samotné odpovědi nabízející „národní soudržnost“ jako zdroj společenské soudržnosti.

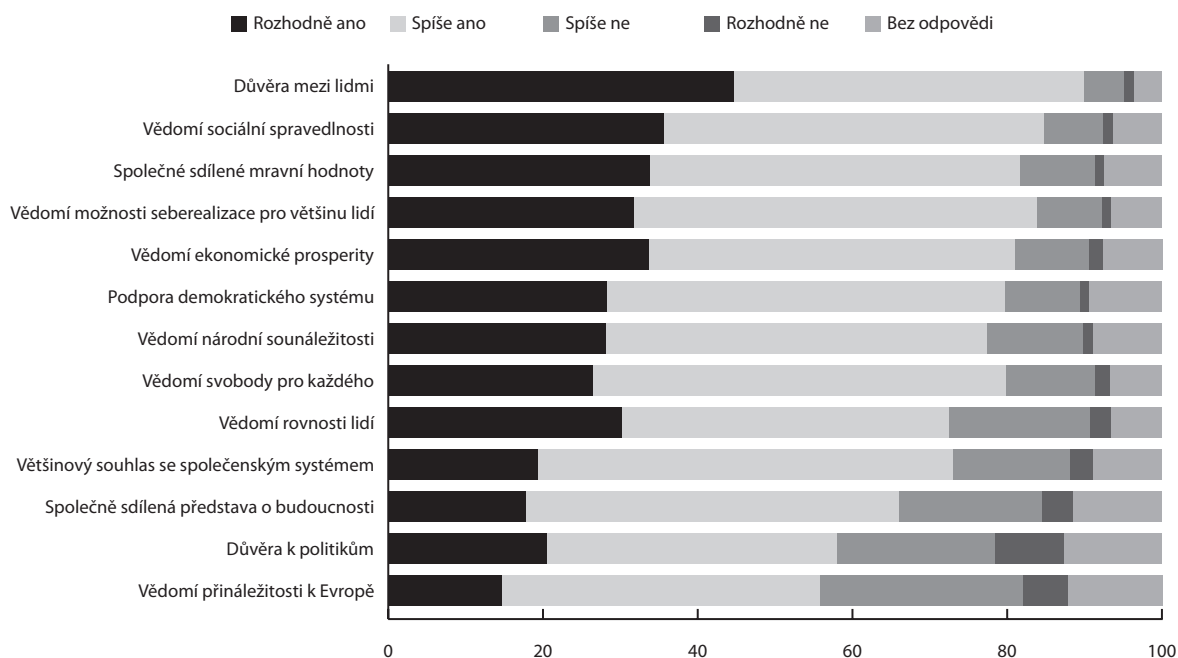
Latentní dimenze odpovědi lze pochopitelně interpretovat i konvenčně jako politické orientace. První pak lze označit za sociálně-demokratický, druhý jako konzervativní a třetí liberální [srovnej Tuček 2006]. Domníváme se ale, a také to ukáže následující analýza vazeb na politické preference, že soudržnost společností, byť se jedná pouze o pojem ve veřejném mínění, nelze významově zcela jednoznačně vázat na politické orientace a ideologie. Jednotlivé faktory sice vykazují korelaci s deklarovanou politickou orientací, nicméně jak uvidíme dále asociace s deklarovaným politickým programem i stranou, kterou by respondent volil, je slabá.

Je třeba zdůraznit, že faktorové zátěže nepřijazují k latentním dimenzím položky ve všech případech zcela jednoznačně. Patrné je to zejména mezi prvním a druhým faktorem u

sdílených mravních hodnot a mezi prvním a třetím u svobody pro každého a seberealizace pro většinu lidí. Důvěra k politikům a ekonomická prosperita se dokonce vyznačují nejednoznačnou pozicí z hlediska všech tří faktorů. Znamená to, že ve veřejném mínění buď existují odlišné významy těchto odpovědí (to se pravděpodobně týká mravních hodnot a svobody), a nebo že odpovědi na ně mohly být do značné míry náhodné, což může být způsobeno tím, že lidé o nich jako zdroji soudržné společnosti v podstatě neuvažují.

Uvedená zjištění o obecné strukturaci vnímaných zdrojů společenské soudržnosti jsme ověřili pomocí metody multidimenzionálního škálování (MDS). Ta na rozdíl od faktorové analýzy nevyžaduje normální rozložení četností vstupních znaků a rovněž umožňuje sledovat i vztahy mezi nominálními či ordinálními znaky (připomeňme, že odpovědi na otázky byly měřeny na čtyřbodové ordinální stupnici souhlasu). Vzájemné postavení vnímaných zdrojů soudržnosti ukazuje graf 3, kde je na první pohled vidět zcela vydělené postavení důvěry v politiky a přináležitosti k Evropě (připomeňme jejich nejvyšší podíl záporných odpovědí). Dále je patrné vyprofilování kvadrantů zhruba ve smyslu obsahu výše uvedených latentních dimenzí. Většinu položek z prvního faktoru nacházíme v pravém horním (prvním) kvadrantu, druhý faktor kolektivní identita se nachází na pomezí druhého a čtvrtého kvadrantu, zatímco třetí faktor evropský liberalismus lze nalézt mezi třetím a čtvrtým polem. Pozice národní soudržnosti v blízkosti položek typických pro třetí faktor reprezentující liberální hodnoty (svoboda, seberealizace, demokracie) potvrzuje, že vliv národní identity na soudržnost rozhodně není českou veřejností chápán ve smyslu extrémního nacionalismu, ale spíše umírněného patriotismu. Pomineme-li krajní polohu důvěry k politikům a přináležitosti k Evropě, pak proti sobě stojí jako odlišné představy o zdrojích společenské soudržnosti

Graf 2. Co vytváří soudržnou společnost, řádková procenta

Zdroj: Naše společnost, CVVM, říjen 2004; věk 15+. N listwise = 709.

Poznámka: * sloučeno neví a neodpověděl

sdílená představa o budoucnosti, svoboda, důvěra a rovnost lidí. Tedy tři znaky tvořící hlavní kontury latentních dimenzí, které odhalila faktorová analýza. Tyto rozdílné úhly pohledů na zdroje společenské soudržnosti budeme dále analyzovat v souvislosti s jejich usazením ve struktuře společnosti.

Kde lze nalézt zastánce odlišných koncepcí zdrojů společenské soudržnosti?

Vazba jednotlivých faktorů vnímaných zdrojů společenské soudržnosti na sociodemografické ukazatele je v zásadě minimální.⁹ Hodnoty ani jednoho z nich se statisticky významně liší podle rodu, velikosti místa bydliště či třídního postavení. Velmi slabou souvislost lze vysledovat pouze u prvního a částečně i třetího faktoru mezi věkem, vzděláním a příjmem domácnosti (viz tabulku 4). Zastánců názorového směru hodnot vzájemnosti a rovnosti také přibývá s rostoucím negativním hodnocením životní úrovně domácnosti a sebezaražením z hlediska bohatství/chudoby rodiny.

Zřetelnější souvislosti jsou patrné u politických postojů a preferencí. Nejsilnější vztah nacházíme u deklarované pravolevé politické orientace, kde hodnoty faktorů kolektivní identita a hodnoty vzájemnosti/ rovnosti rostou s pohybem směrem k politické levici, zatímco s dimenzí evropský liberalismus pozitivně souvisí míra pravice orientace. Podobně existují rozdíly v intenzitě postojů na faktorovém skóre mezi voliči odlišných politických stran a zastánci různých politických programů. Ukazují tak na částečnou politickou konotaci pojmu „soudržná společnost“. Míra souvislosti je nicméně příliš slabá – v zásadě vysvětluje pouze asi jedno procento vzájemné variance – na to, abychom mohli tvrdit, že faktory vnímaných zdrojů soudržnosti mají zcela jednoznačný politický obsah.

Doposud jsme se věnovali souvislostem latentních dimenzí odděleně. Nyní je spolu s jejich vztahy k politickým orientacím a preferencím doplněným o subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti zobrazíme společně ve vícerozměrném

prostoru. Výsledek Lineárně dekompoziční analýzy (LINDA) provedené pouze za účelem explorativního znázornění profilů dimenzí variant vytváření soudržné společnosti uvádí graf 4. Vstupní maticí byly průměry faktorových skóre v kategoriích vysvětlujících znaků.¹¹

Obrázek dokumentuje, že vazba faktorů na politické programy a preference existuje, i když není příliš vyhraněná. Politický obsah se váže především k protipólům tvořeným faktorem hodnoty vzájemnosti a rovnosti a evropský liberalismus podél horizontální osy. Mezi těmito póly se politické programy seřadily přibližně od politické pravice k levici. Potvrzuje se tak druhý význam této dimenze hodnot vzájemnosti a rovnosti ve smyslu rovnostářství. Umírněný, patriotistický obsah faktoru kolektivní identita dokumentuje vzdálenost národního a vlasteneckého programu od jeho maxima. Nejbližší ke středu mají přívrženci sociálnědemokratického politického programu, stoupenci socialistického či komunistického programu se nacházejí směrem jak k hodnotám vzájemnosti a rovnosti tak i kolektivní identitě, zatímco stoupenci liberální a konzervativní politické orientace jsou orientováni směrem k evropskému liberalismu. Jak již naznačila převažující absence korelací, výrazně méně vyprofilována je dimenze kolektivní identity, která definuje obsah vertikální osy. Váže se na ni částečně životní úroveň domácnosti. Naproti tomu v této dimenzi mají nízkou hodnotu voliči US-DEU a Strany zelených. Za povšimnutí stojí umístění voličů KDU-ČSL, kteří se nacházejí v prostoru směřujícím k národní identitě souběžně s mírnou afinitou k hodnotám vzájemnosti a rovnosti. Tato dvojaká pozice je pak typická pro přívržence KSČM.

Výsledky do značné míry potvrzují dvoudimenzionalitu politických hodnot české populace [Matějů, Vlachová 2000], v nichž vedle klasické dimenze ekonomické pravice-levice – v našem případě faktory hodnoty vzájemnosti vs. evropský liberalismus – existuje ještě dimenze autoritářství-liberalismus, kterou z hlediska názorů na utváření soudržné společnosti reprezentuje faktor kolektivní identita. Je však třeba při-

Tabulka 3. Zdroje soudržnosti, faktorová analýza

	Faktor 1		Faktor 2		Faktor 3	
Sociální spravedlnost	0,77	(0,80)			0,29	(0,22)
Rovnost lidí	0,71	(0,61)	0,27	(0,35)		
Sdílené mravní hodnoty	0,60	(0,55)	0,48	(0,53)		
Důvěra mezi lidmi	0,60	(0,55)	0,35	(0,43)		
Sdílená představa o budoucnosti			0,75	(0,71)	0,21	(0,27)
Národní sounáležitost			0,73	(0,68)		(0,25)
Souhlas se společenským systémem	0,30	(0,31)	0,65	(0,60)		(0,21)
Důvěra k politikům	0,23	(0,30)	0,45	(0,42)	0,40	(0,35)
Přináležitost k Evropě			0,38	(0,34)	0,70	(0,64)
Svoboda pro každého	0,43	(0,53)			0,70	(0,62)
Podpora demokracie			0,38	(0,40)	0,69	(0,68)
Seberealizace pro většinu lidí	0,53	(0,58)			0,59	(0,49)
Ekonomická prosperita	0,33	(0,39)	0,37	(0,41)	0,49	(0,43)
Vyčerpaná variance: celkem 58,4 %	19,9 %		19,8 %		18,6 %	

Zdroj: Naše společnost, CVVM, říjen 2004; věk 15+, N Listwise = 709.

Poznámka: analýza hlavních komponent, rotace Varimax. V závorkách uvedeny faktorové zátěže z faktorové analýzy MINRES (extrakce pomocí metody minimálních residuí, počet faktorů stanoven na 3, rotace Varimax)

Hodnoty faktorových zátěží < 0,2 nejsou uvedeny, zvýrazněny jsou hodnoty > 0,4 použité při interpretaci faktorů

pomenout, že uvedená vyprofilovanost názorových dimenzí na zdroje soudržnosti je poměrně slabá, často za hranici statistické významnosti. Proto při celkové interpretaci postojů veřejnosti k variantám vytváření soudržné společnosti je třeba mít na vědomí, že názorová rozrůzněnost – můžeme-li o rozrůzněnosti vzhledem k převažujícím kladným hodnocením vůbec hovořit – má v nemalé míře spíše náhodnou povahu. Je nanejvýše způsobena politickými orientacemi dotázaných a vlastním hodnocením životní úrovně. Jinými slovy, česká veřejnost sice zastává odlišné názory na potenciální zdroje „společenské soudržnosti“, tak jak byly nabídnuty k ohodnocení v baterii otázek, ty však nejsou nikterak výrazně zakotveny v sociální struktuře.

Závěr a diskuse

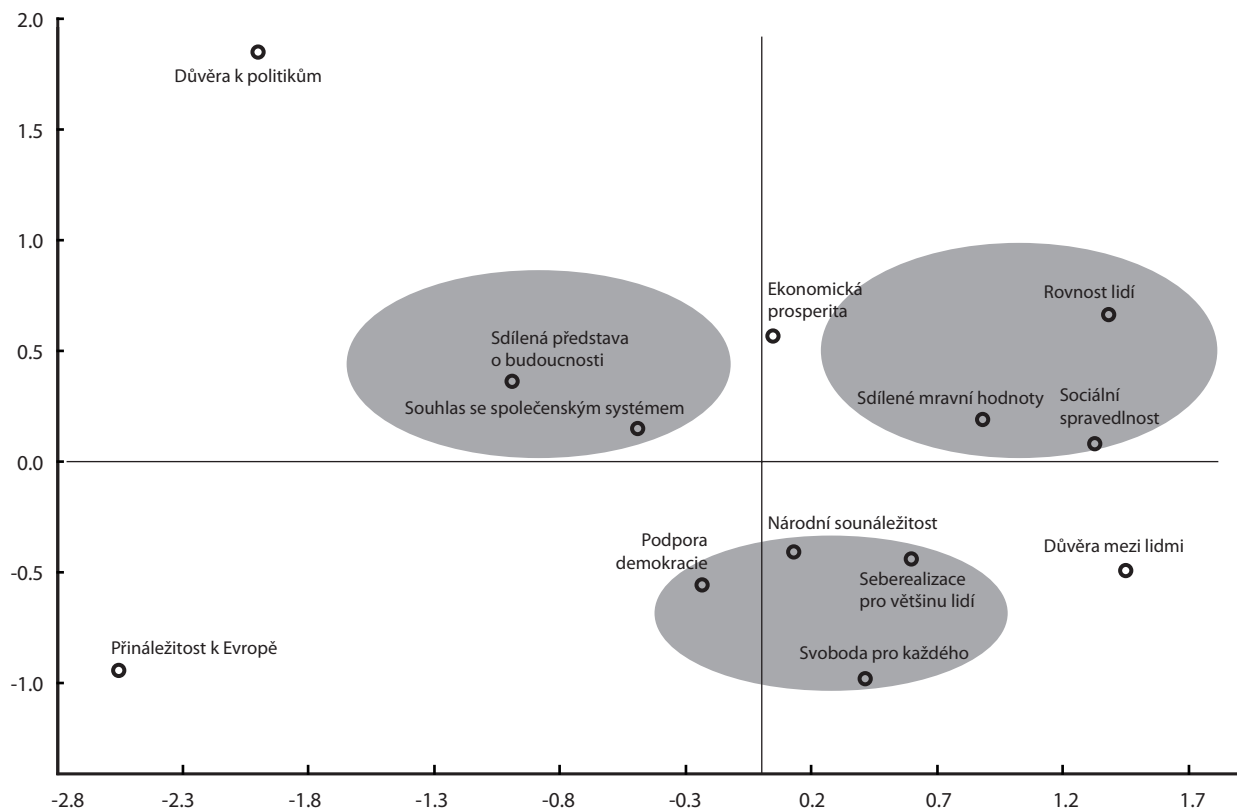
Sledovali jsme odlišné významy pojmu „společenská soudržnost“ ve výpovědích veřejného mínění (CVVM říjen 2004 a leden 2005). Nezkoumali jsme tak kohezi samotnou ve smyslu určitého atributu nějaké skupiny či společnosti, ale argumentativní kontext významu ve veřejném mínění. Česká veřejnost pojem příliš nezná, přesto v drtivé většině považuje společenskou soudržnost a její upevňování ve smyslu nabízené odpovědi jako vzájemného vycházení, porozumění a dohody za pozitivní věc. Otázkou je, do jaké míry jde o výsledek společensky žádanou a víceméně předvídatelnou odpovědi. Odpovědi na otevřené otázky ve výzkumu z ledna 2005 na druhé straně dokumentují, že skoro všichni dotázaní mají vlastní představu, byť významově rozrůzněnou, o tom, co uvedené slovní spojení

znamená. Setkat se tak můžeme s celou škálou sémantických okruhů pojmu společenská soudržnost, mezi nimiž dominuje solidarita zdola mezi jednotlivými lidmi (altruismus) spolu s úctou, respektem a slušností (důvěra).

Zbývá odpovědět na otázku, proč se vlastně pojmem „společenská soudržnost“ zabývat. To jak lidé chápou utváření soudržné společnosti odráží nejen jejich politické postoje ale také základní hodnotové orientace, které na rozdíl od tradiční levopravé dimenze politických hodnot nejsou výhradně spjaty se socioekonomickými tématy jako je rozsah nerovností či role státu. Představují obecnější postoj ke kvalitě uspořádání mezilidských vztahů. Ač je zkoumání celospolečenské soudržnosti prostřednictvím výzkumu veřejného mínění, tedy jako názorová shoda, v podstatě ojedinělé (zmínit lze např. konsensus hodnot a postojů spojených s třídním vědomím a sociální spravedlností [Mann 1970]), můžeme názorovou heterogenitu považovat za zástupný znak diversity různých zájmových skupin ve společnosti. Samotnou sociální kohezi lze proto posuzovat skrze preference a názory na fungování společnosti v mnoha sférách: ekonomicko-politické, důvěry ve vládní i nevládní instituce, postojích k demokracii a politickému systému a mnoha dalších politických názorů [Lindqvist, Östling 2006].

Viděli jsme, že prameny toho, co by celospolečenskou soudržnost mělo vytvářet a upevňovat, jsou v představách české veřejnosti rozdílné. Stojí za nimi sdílené hodnotové struktury, které jsou ovšem pouze velmi slabě zakotveny v odlišných sociálních skupinách z hlediska jejich objektivního společenského postavení. Jak česká veřejnost uvažuje o soudržné

Graf 3. Seskupení zdrojů soudržnosti, multidimenzionální škálování

Zdroj: Naše společnost, CVVM, říjen 2004; věk 15+, N Listwise = 709.

Poznámka: metoda Alsca, euklidovské ordinalizované relativní vzdálenosti, normalizovaný stress 0,1440

Tabulka 4. Asociace faktorů vnímaných zdrojů soudržnosti se sociodemografickými a postojeovými znaky. Spearmanův, Pearsonův korelační koeficient, koeficient asociace Eta

	Hodnoty vzájemnosti		Kolektivní identita		Evropský liberalismus	
Věk [†]	0,11	**	–		–	
Vzdělání	–		–		-0,11	**
Příjem domácnosti [†]	-0,11	**	–		0,09	*
Životní úroveň domácnosti (max = špatná)	0,10	*	–		–	*
Bohatá–chudá domácnost	0,14	*	–		–	
Politická orientace levice–pravice [†]	-0,13	**	-0,14	**	0,11	**
Politický program ^{††}	0,15		0,12		0,21	
Strana, kterou by volil ^{††}	0,14		0,13		0,18	

Zdroj: Naše společnost, CVVM, říjen 2004; věk 21+, N Listwise = 616.

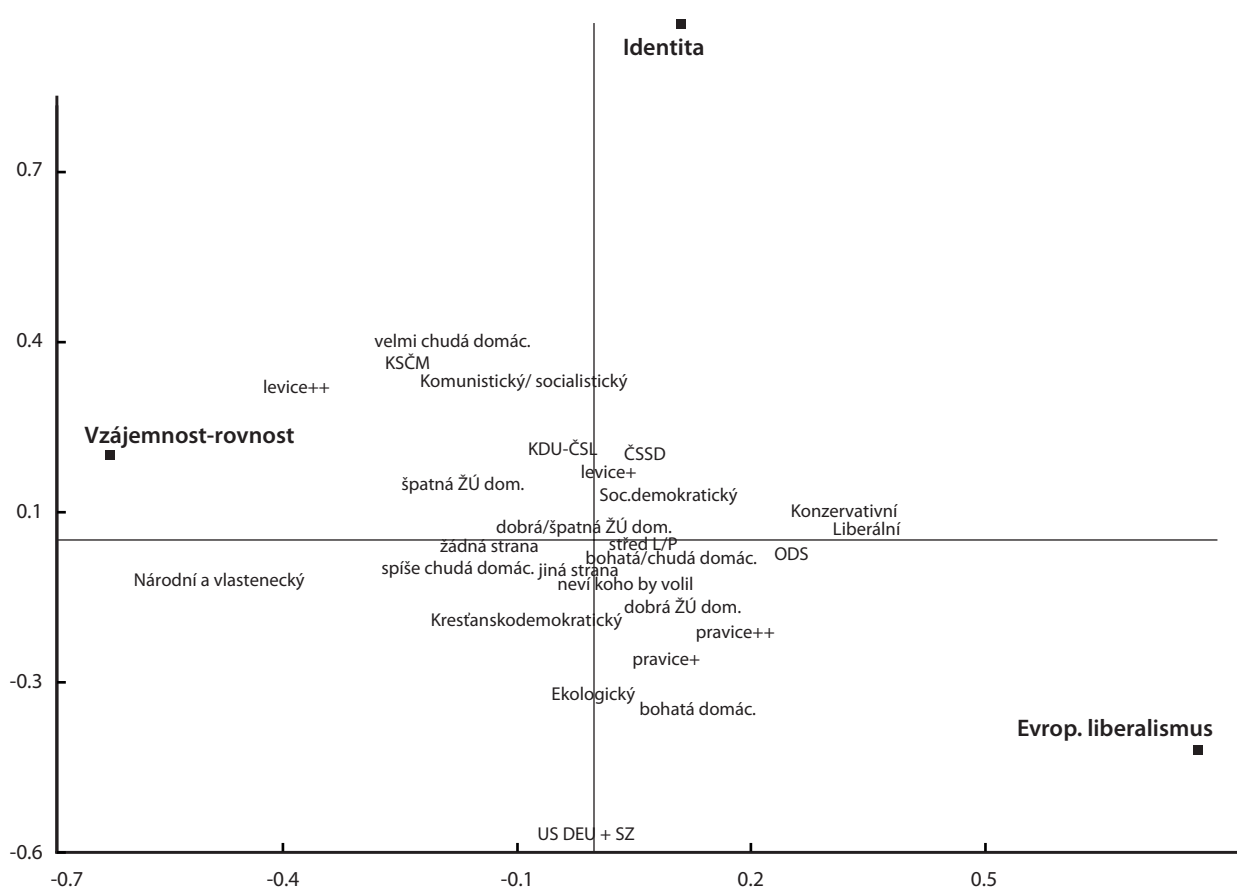
Poznámka: [†] Pearsonův, ostatní Spearmanův korelační koeficient

^{††} Eta koeficient asociace nominálního a kardinálního znaku

Hodnoty faktorů jsou orientovány minimum – maximum.

Korelace signifikantní na hladině významnosti 0,05 (*) a 0,01 (**).

Graf 4. Profil názorových dimenzí zdrojů soudržnosti společnosti (LINDA)

Zdroj: Naše společnost, CVVM, říjen 2004; věk 21+, N Listwise= 616.

Poznámka: faktory z rotovaného řešení metodou Varimax vysvětlují 47,8 % (osa X) 45,0 % (osa Y) variability

společnosti – měřeno souhlasem s výzkumníky předem danými výroky, co vytváří soudržnou společnost, u nichž převažuje veskrze kladné hodnocení – lze rozdělit do třech obecnějších dimenzí: hodnoty vzájemnosti a rovnosti (sociální spravedlnost, mravní hodnoty, důvěra), hodnotově konzervativní kolektivní identita (národní soudržnost, sdílené představy o budoucnosti) mající částečně charakter umírněného vlasteneckého patriotismu a evropské liberální hodnoty (přináleži-

tost k Evropě, svoboda, demokracie a seberealizace). Z těchto dimenzí je pouze první – hodnoty vzájemnosti a rovnosti – bezprostředně vázána na zájmy, politické hodnoty a postavení ve společnosti, byť velmi slabě. Zastánci této formy utváření společenské soudržnosti lze nalézt častěji s rostoucím věkem, klesajícím příjmem či záporným hodnocením vlastní životní úrovně domácnosti. Z hlediska deklarované politické orientace je společenská soudržnost jako hodnoty vzájemnos-

ti jakož i v pojetí národní identity typická zejména pro příznivce politické levice, zatímco dimenze evropského liberalismu je příznačná spíše pro pravicově orientované občany. Představy o „soudržné společnosti“, ač z části nahlíženy optikou politiky, nejsou zcela identickým konceptem s politickými preferencemi, byť vzájemné souvislosti jsou patrné, ať už jde o stranickou volbu, politický program nebo deklarovanou pravolevou orientaci. Nejvíce je politicky vyprofilována názorová dimenze hodnot vzájemnosti a rovnosti, kterou lze zčásti chápat také jako ekonomickou osu pravice-levice.

Shrneme-li výsledky jak předem standardizovaných tak otevřených odpovědí, v obecné rovině si pod „soudržnou spo-

lečností“ česká veřejnost v zásadě představuje dva významové okruhy. První, méně častěji zastoupený, se váže ke konsenzu ve smyslu integrační funkce jednoty hodnot a společných cílů. K němu má blízko kolektivní identita ve smyslu vlastenectví, která ale v naší společnosti v žádném případě nemá radikální podobu nacionalismu. Druhý sémantický okruh, který ve veřejném mínění obecně převažuje, se vztahuje k tomu, co bychom zjednodušeně mohli nazvat „funkční či dobrou společností“. Lidé ve svých výpovědích odkazují na solidaritu, kvalitu mezilidských vztahů, tedy vzájemnou pomoc, porozumění a slušnost, v případě předem nabízených variant odpovědí pak na důvěru mezi lidmi a sociální spravedlnost.

literatura

- Beck, W., L. J. G. van der Maesen, F. Thomése, A. Walker (eds.). 2001. *Social Quality. A Vision for the Europe*. Hague, London, Boston: Kluwer Law International.
- Linhart, J. et al. 2003. *Slovník cizích slov pro nové století*. Litvínov: Dialog.
- Lindqvist, E., Östling R. 2006. „Social Cohesion.“ *SSE/EFI Working Paper Series in Economics and Finance* No. 628.
- Machonin, P. et al. 2004. *Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu I a II*. Výzkumný projekt VaV – ZVZ MS6-2 zadáný MPSV. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- Matějů, P., K. Vlachová. 2000. „Krystalizace politických postojů, politického spektra a role hodnot ve volebním rozhodování.“ Pp. 253-300 in P. Matějů, K. Vlachová (eds.). *Nerovnost, spravedlnost, politika*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mann, M. 1970. „The Social Cohesion of Liberal Democracy.“ *American Sociological Review* 35 (3): 423-439.
- Misztal, B. A. 2001. „Trust and Cooperation: The Democratic Public Sphere.“ *Journal of Sociology* 37 (4): 371-386.
- Müller, K. B. 2005. „Koncept občanské společnosti, lobbování a veřejný zájem. Příčiny, podoby a důsledky demokratického deficitu v České republice.“ *Sociální studia* 2005 (1): 111-128.
- Šafr, J., I. Bayer, M. Sedláčková. 2008. „Sociální koheze. Teorie, koncepty a analytická východiska.“ *Sociologický časopis/ Czech Sociological Review* 44 (2): 247-269.
- Šafr, J., M. Sedláčková. 2006. „Koncepty a východiska zkoumání sociální soudržnosti: prakticko-politický a sociálněvědní diskurs.“ Pp. 19-37 in Tuček, M. (ed.). *Soudržnost společnosti z pohledu české veřejnosti. Sociologické studie/Sociological Studies* 06:12. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Šafr, J. 2006. „Významy pojmu „společenská soudržnost“ v názorech veřejného mínění.“ Pp. 41-66 in Tuček, M. (ed.). *Soudržnost společnosti z pohledu české veřejnosti. Sociologické studie/Sociological Studies* 06:12. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Tuček, M. 2004. „Sociální soudržnost ve vědomí lidí.“ Pp. 25-48 in P. Machonin et al. *Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu I a II*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- Tuček, M. 2006. „Sociální spravedlnost a soudržnost společnosti.“ Pp. 137-148 in Tuček, M. (ed.). *Soudržnost společnosti z pohledu české veřejnosti. Sociologické studie/Sociological Studies* 06:12. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Tuček, M. (ed.), Bayer, I., Gatnar, L., Machonin, P., Sedláčková, M., Šafr, J., Špaček, O. 2006. *Soudržnost české společnosti z pohledu veřejnosti. Sociologické studie/ Sociological Studies* 06:12. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Tuček, M. (ed.). v tisku. *Soudržnost v diferencující se společnosti*. Praha: SOU AV ČR.
- Vávra, M. 2006. „Nesnáze s měřením postojů.“ *SDA Info* 8 (1): 9-12.

poznámky

* Tato stať je zkrácenou a významně přepracovanou verzí kapitoly [Šafr 2006] vzniklé jako součást řešení projektu „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“ (MPSV ČR, reg. č. 1J028/04-DP2). Přepracování textu bylo podpořeno projektem „Sdílené hodnoty a normy chování jako překonávání negativních dopadů sociální diferenciaci v ČR“ (MŠMT ČR, reg.č. 2D06014). Autor by rád poděkoval za cenné rady Martinovi Hájkovi.

¹ „Ať už jste se v předchozí otázce vyslovil/a jakkoli, má podle Vás význam, aby se lidé snažili spolu lépe vycházet, rozumět si, usilovat o dohodu a vytvářet tak to, co můžeme nazvat společenskou soudržností?“ Odpovědi na čtyřbodové škále souhlasu.

² Přesné znění otázky: „Pod pojmem společenská soudržnost si lidé představují různé věci. Co všechno si pod tímto pojmem představíte Vy?“. Respondent/ka mohl/a uvést až tři odpovědi.

- ³ Sběr dat provedla agentura STEM. Informace o výzkumu lze nalézt na webové stránce projektu <<http://www.cohesion.soc.cas.cz>> a v [Tuček a kol. v tisku].
- ⁴ Dodejme, že vedle rozdílnosti některých položek v baterii byl v roce 2003 i princip dotazování jiný. Respondenti měli položky seřadit podle důležitosti.
- ⁵ Jde o analýzu parciálních korelací všech položek baterie. Koefficient negativní korelace tzv. Anti-image, při kterém je kontrolován vliv všech ostatních proměnných, dosahuje u rovnosti a sociální spravedlnosti hodnoty 0,28.
- ⁶ V nabízených možnostech zdrojů soudržné společnosti se také neobjevila dimenze bezpečnosti (pocitu bezpečí, nízké kriminality), se kterou pracuje Evropská komise [Beck et al. 2001; viz Šafr, Sedláčková 2006]. Poněkud překvapivě však tento rozměr uvádělo ve svých volných odpovědích pouhé jedno procento dotázaných.
- ⁷ K extrakci faktorů byla využita metoda hlavních komponent v programu SPSS 16. Vzhledem k tomu, že Kolmogorov-Smirnov test ukázal, že vstupní podmínka normality rozložení četností nebyla splněna ani u jedné z položek a s ohledem na to, že odpovědi na otázky byly měřeny na čtyřbodové ordinální stupnici souhlasu, byly výsledky metody hlavních komponent z SPSS ověřeny pomocí faktorové analýzy MINRES v programu Lisrel 8.8, která při výpočtu vychází z polychorických korelací měřících sílu vztahu mezi ordinálními znaky (viz tabulku 3).
- ⁸ Hodnoty Kaiser-Meyer-Olkinovy míry 0,90 a Bartlettova testu sfericity 2692,8 (sig. 0,000) ukazují, že dané položky v baterii jsou pro faktorovou analýzu vhodné.
- ⁹ Následující analýzy jsou provedeny na podsouboru respondentů starších 21 let, tedy pro populaci s ukončeným středním vzděláním.
- ¹⁰ Tři základní hierarchizovatelné sociální třídy v pojetí J. Goldthorpa: servisní (odborné profese), mezilehlé (rutinní nemanuální profese a živnostníci), dělnická, byly vytvořeny ze sebeznačení respondenta do deseti profesních skupin.
- ¹¹ Do analýzy byly zařazeny jen znaky, u nichž existuje statisticky signifikantní rozdíl v průměrné hodnotě faktorového skóru mezi kategoriemi alespoň u jedné ze tří sledovaných dimenzí.
- ¹² K problematice studia sociální soudržnosti viz [Šafr, Bayer, Sedláčková 2008]. Stavů soudržnosti české společnosti (vývoj sociálních nerovností a jejich reflexe, prostorová diferenciacie, sociální důvěra, občanská participace, homogenita přátelských vazeb a dal.) se věnuje monografie [Tuček a kol. v tisku].

Jiří Šafr získal doktorát ze sociologie na Univerzitě Karlově v Praze. Pracuje jako vědecký asistent v oddělení Studia sociální struktury Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. a na Institutu sociologických studií UK FSV. Zabývá se výzkumem sociální stratifikace a nerovností (sociální distance, kulturní spotřeba a sociální třídy), sociální spravedlnosti a problematikou společenské koheze a sociálního kapitálu. Externě vyučuje na KŘSZSO FHS. Lze ho kontaktovat na adrese: jiri.safr@soc.cas.cz

**Univerzita Karlova v Praze
1. lékařská fakulta**

Centrum Adiktologie Psychiatrické kliniky

**Zajímá Vás prevence, léčba či výzkum
rizikových forem chování včetně užívání drog?**

Právě pro Vás je zde:

Bakalářský studijní program Adiktologie

Adiktologie je interdisciplinární obor, který se zaměřuje na prevenci, léčbu a výzkum užívání návykových látek a jiných forem potenciálně závislostního chování.

Denní i kombinovaná forma bakalářského studia probíhá na 1. lékařské fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V průběhu 3 let si studenti osvojí teoretické znalosti i praktické dovednosti napříč vědními obory jako jsou medicína, psychologie, sociologie, sociální práce atd.

Absolventi oboru adiktologie se mohou uplatnit v oblasti primární prevence, v preventivně-výchovné práci s dětmi a mládeží, poradenství, léčbě a následné péči o uživatele návykových látek, veřejné správě, managementu státních i nestátních organizací a jiných oblastech. Studium taktéž může otevřít možnosti pro budoucí výzkumnou práci uchazeče v této oblasti.

Centrum adiktologie
Psychiatrická klinika 1. LF UK a VFN
Ke Karlovu 11, 120 00 Praha 2

tel./fax: + 420 224 965 035
info@adiktologie.cz, www.adiktologie.cz
Kontaktní osoba: Zdeňka Hoznauerová

Pokyny pro autory

Autoři a autorky zašlou texty s abstrakty v angličtině do stanoveného termínu (uzávěrky 15. 3., 30. 9.). Zaslání abstraktu či textu nezaručuje otištění příspěvku v časopisu.

Šéfredaktorka první posoudí text, který může odmítnout postoupit do recenzního řízení, pokud nespĺňuje formální či obsahové požadavky na odborný text nebo pokud neodpovídá zaměření časopisu. Členové redakční rady mají právo toto rozhodnutí prověřit.

Šéfredaktorka informuje e-mailem autory textů, které odmítla, že jejich texty nebudou zařazeny do recenzního řízení. Ostatní texty jsou postoupeny dvěma recenzentům. Recenzní řízení je anonymní.

Recenzenty vybírá šéfredaktorka: jedná se o odborníky na danou tematiku. Recenzenti hodnotí text na základě žádosti o posudek; článek buď doporučují či nedoporučují k přijetí, případně navrhnou jeho přepracování.

Konečné rozhodnutí o přijetí či zamítnutí příspěvků činí ve všech případech šéfredaktorka po poradě s redakční radou. Rozhodování o přijetí/přepracování/zamítnutí příspěvku se řídí ve většině případů následujícími pravidly:

- Oba posudky jsou kladné - o přijetí rozhoduje redakční rada a šéfredaktorka.
- Oba posudky jsou záporné - o zamítnutí rozhoduje redakční rada a šéfredaktorka.
- Oba posudky doporučují text přepracovat - autor je požádán o přepracování a text je recenzován buď znovu jedním z původních recenzentů nebo třetí osobu.
- Jeden posudek je kladný a druhý doporučuje text přepracovat - autor je požádán o přepracování a text je recenzován recenzentem, který požadoval jeho přepracování.
- Jeden posudek je kladný a druhý záporný - autor je požádán o přepracování a text je recenzován třetí osobu.
- Jeden posudek doporučuje text přepracovat a druhý je záporný - šéfredaktorka autora požádá o přepracování a přepracovaný text posoudí třetí recenzent, nebo šéfredaktorka může navrhnout redakční radě zamítnutí textu.

Recenzní řízení trvá maximálně 3 týdny, a to od data doručení článku redakci. Za překročení této lhůty způsobené recenzenty textu redakce neodpovídá.

Šéfredaktorka autorovi sdělí e-mailem výsledek recenzního řízení a informuje ho, zda redakce text přijímá, požaduje přepracování či zamítá, uvede také důvody. Rozhodnutí o přijetí či zamítnutí příspěvku činí šéfredaktorka po konzultaci s Redakční radou. Pokud autor s rozhodnutím nesouhlasí, může zaslat dopis se svými připomínkami redakci, šéfredaktorka ho poté tlumočí redakční radě. Autor má na přepracování textu podle připomínek recenzentů 14 dnů.

Pokud šéfredaktorka i redakční rada potvrdí přijetí textu k publikaci v Naší společnosti, informují o tom e-mailem autora článku.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá rukopisy v elektronické podobě v editoru Word zasláné na adresu cvvm@soc.cas.cz. V průvodním dopise autoři uvádějí úplnou kontaktní adresu, včetně emailové adresy a telefonu, a stručný profesní životopis.

Formát rukopisu

Rukopis musí obsahovat abstrakt v angličtině (800-1200 znaků včetně mezer), název statí v češtině a angličtině, 3-5 anglických klíčových slov, medailon autora (3-7 řádek) a zpravidla i bibliografii (na každou položku ze seznamu musí být odkázáno rovněž v textu, jinak budou ze seznamu vyřazeny).

Statí by měly mít rozsah cca 10 000-15 000 znaků (včetně mezer). Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Rozsah recenzí a zpráv: do 10 NS.

Odkazy v textu ve formě:
[Houser 2007: 23].

Odkazy v seznamu literatury pak dle citační normy obvyklé v Sociologickém časopisu/Czech Sociological Review (<http://sreview.soc.cas.cz/upl/pokyny/pokyny.pdf>):

tedy např.:

Monografie:

Keller, Jan. 2005. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Kunštát, Daniel (ed.). 2006. *České veřejné mínění: výzkum a teoretické souvislosti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Dohnalová, Marie, Jaroslav Malina, Karel Müller. 2003. *Občanská společnost: Minulost - současnost - budoucnost*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana.

Články v časopisech:

Putnam, Robert D. 1995. „Bowling Alone: America's Declining Social Capital.“ *Journal of Democracy* 6 (1): 65-78.

Články ve sbornících:

Rymsza, Marek, Annette Zimmer. 2004. „Embeddedness of Nonprofit Organizations: Government-Nonprofit Relationships.“ Pp. 169-197 in Annette Zimmer, Eckhard Priller (eds.). *Future of Civil Society. Making Central European Nonprofit Organizations Work*. Opladen: VS Verlag.

Grafy posílejte vložené do editoru Word jako grafy (nikoli jako obrázek). V případě grafů a obrázků je nutné uvést zdroj a v textu na ně odkázat, ne vždy je možné zařadit je na auto-rem požadované místo.

České veřejné mínění: výzkum a teoretické souvislosti

Publikace je souborem odborných statí, který si klade za cíl poskytnout komplexní přehled o výsledcích kontinuálních výzkumů veřejného mínění prováděných CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i., a to na pozadí teoretického diskurzu pojmů jako veřejnost, veřejné mínění či média a s přihlédnutím k základním metodologickým otázkám.

Širší společenský a historický kontext tvoří ve spojení s analýzami dat z konkrétních šetření v českém prostředí unikátní příspěvek k aktuálním tématům i otázkám výzkumu veřejného mínění.

Kniha je určena především profesionálním uživatelům výstupů výzkumů, tj. zejména novinářům, sociologům a politologům. Důraz na vysvětlení terminologie a metod, stejně jako přehledné uspořádání textů však ocení též studenti a učitelé společenských oborů.

CVVM

Sociologický ústav Akademie věd ČR, Praha 2006

Distribuce: Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1
tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz

Recenzenti a recenzentky Naší společnosti 2008 (6):

Mgr. Eva Abramuszkinová Pavlíková, MA, Centrum pro sociální a ekonomické strategie, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze

PhDr. Ladislav Csémy, Klinika psychiatrie a lékařské psychologie 3. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze

PhDr. Milan Drápala, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.

Doc. PhDr. Břetislav Fajkus, CSc., katedra filosofie a dějin přírodních věd, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Mgr. Petr Halva, psycholog, Tromsø, Norsko

PhDr. Eliška Jungová, CSc., katedra mediálních studií, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze

PhDr. Petr Květoň, Ph.D., Psychologický ústav AV ČR, v.v.i.

Mgr. David Kuneš, Psychologický ústav, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně

PhDr. Daniel Kunštát, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

prof. PhDr. Jiří Kraus, DrSc., Institut komunikačních studií a žurnalistiky, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze

prof. Mgr. Ladislav Macháček, CSc., katedra politologie, Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnavě

Mgr. Kamil Mareš, katedra sociologie, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně

Prof. PhDr. Miloslav Petrušek, CSc., Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze

Doc. PhDr. Zdeněk Starý, CSc., Ústav lingvistiky a ugrofinistiky, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Doc. RNDr. Soňa Štrbáňová, CSc., Oddělení pro dějiny vědy, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.

Doc. PhDr. Jiří Šubr, CSc., katedra sociologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

PhDr. Lukáš Valeš, Ph.D., Vysoká škola Newton College

[statí]

Normativní a empirické předpoklady moderní demokracie aneb Janusovská tvář veřejného mínění Danieľ Kunštát	3
Fašismus nařizuje – demokracie se ptá Eliška Jungová	8
Editace odpovědi na výzkumný dotaz Jiří Vinopal	14
Kouření a alkohol u dětí na základních školách Jihočeského kraje? Markéta Kastnerová	19
Pojem „společenská soudržnost“ v názorech veřejného mínění a hodnotové postoje k uspořádání společenských vztahů Jiří Šafr.....	28

Časopis **Naše společnost** je vědeckým periodikem, které vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i., od roku 2003. Od roku 2007 je časopis recenzovaný. Naše společnost je zařazena na Seznamu recenzovaných neimpaktovaných periodiků vydávaných v České republice, který schválila Rada pro výzkum a vývoj na svém 234. zasedání dne 20. června 2008.

Redakční rada Naší společnosti:

Ing. Jan Červenka, (CVVM, SOÚ AV ČR, v.v.i.), Jindřich Krejčí, Ph.D. (Sociologický datový archiv SOÚ AV ČR, v.v.i., a FSV UK), František Kalvas, Ph.D. (FF ZČU), PhDr. Daniel Kunštát, Ph.D., (CVVM, SOÚ AV ČR, v.v.i.), PhDr. Igor Nosál, Ph.D., (FSS MU), RNDr. Bohuš Pospíšil, demograf, bývalý pracovník ÚVVM při ČSAV, Doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc., (FF UK), PhDr. Tomáš Trampota, Ph.D., (FSV UK a New York University), PhDr. Jiří Vinopal, Ph.D., (CVVM, SOÚ AV ČR, v.v.i.), Mgr. Milan Zeman (Sociologický ústav SAV, Bratislava)

Šéfredaktorka: Mgr. Markéta Škodová (marketa.skodova@soc.cas.cz)

Redakce: Bc. Jana Šípová

Zaměření Naší společnosti: statí primárně vycházejí z výzkumů veřejného mínění a jeho výsledků, a to s důrazem na širší mezioborové souvislosti a aktuálnost témat. Příspěvky čerpají zejména z dat kontinuálního šetření CVVM. Časopis přijímá i analýzy vycházející z empirických šetření jiných subjektů a teoretické statí, které souvisejí s tématy výzkumu veřejnosti a jejího mínění, a těží z paradigmat nabízených nejen sociologií, ale například též demografií, politologií, ekonomii, mediálními studii, soudobými dějinami etc.

Čtenáři Naší společnosti:

zvláště středoškolské učitelé (časopis je poslán mj. na všechna gymnázia v ČR), ale i studenti a pedagogové vysokých škol a dalších akademických institucí sociálněvědního zaměření.

Naše společnost online: <http://www.cvvm.cas.cz>

Časopis vychází dvakrát ročně v nákladu 700 kusů a je distribuován zdarma.

Korespondenci zasílejte na adresu: CVVM, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Jiřská 1, 110 00 Praha 1, nebo na e-mail cvvm@soc.cas.cz.

Vydání tohoto čísla Naší společnosti podpořila Grantová agentura AV ČR z projektu IAA700280702.

Praha, 2008

ISSN 1214-438X.

SOU

